BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1305.

बोधिचर्यावतारपञ्जिका ।

PRAJÑĀKARAMATI'S COMMENTARY

TO THE

BODHICARYĀVATĀRA OF ÇĀNTIDEVA.

EDITED WITH INDICES

BY

LOUIS DE LA VALÉE POUSSIN,

Professor of Sanskrit in the University of Ghent.

FASCICULUS VI.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.

1912.

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Bengal,

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

Mr. BERNARD QUARITCH, 11, *Grafton Street, New Bond Street, London, W.*,

AND Mr. OTTO HARRASSOWITZ, Booksellers, *Leipsig, Germany.*

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA,

Sanskrit Series.

Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1–3 @ /10/ each	...	...	Rs.	1	14
Aitarāya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	...	14	6
Aitareyalocana	...	...	...	2	0
Amarakosha, Fasc. I	...	...	...	2	0
*Anu Bhāshya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	...	...	2	8
Anumana Didhiti Prasarini, Fasc. I, @ /10/	...	...	...	0	10
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	...	3	12
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	...	...	...	0	10
Açvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	...	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-9. Vol. II, Fasc. 1-9 @ 1/ each	...	...	...	18	0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	...	...	...	1	14
Baudhāyana Śranta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each				4	6
Bhāṭṭa Dīpikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	...	...	...	4	6
Bauddhastotrasangraha	...	...	...	2	0
Brhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	...	2	8
Bṛhaddharma Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	...	3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each			...	3	2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	...	...	...	1	14
Çatadūṣaṇi, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	...	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each			...	8	0
*Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each			...	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	...	...	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	...	...	...	3	2
Çatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1–16 @ /10/ each			...	10	0
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1–25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1–10; Vol. IV, Fasc. 1–6 @ /10/ each				36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each			...	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/	...	...	...	1	4
Çlokavartika, (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/ each			...	8	12
*Çrauta Sūtra of Çānkhāyana, Vol I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each			...	10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	...	1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1–2 @ /10/ each ...			...	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. 1, Fasc. 1-7 @ /10/ each			...	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol. II, Fasc. 1-4	...	...	...	3	2
Gobhiliya Grhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each	...	...	...	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4 /each			...	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista		...	...	2	0
Ditto Grhya Sangraha	...	...	...	0	10
Haralata		...	...	1	14
Karmapradiph, Fasc. 1	...	...	...	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each			...	17	8
Kurma Purana, Fasc. 1—9 @ /10/ each	...	...	...	5	10
Kiranāvali, Fasc. I, @ /10/	...	...	...	0	10
Kūṭāma Pāriṇīta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	...	...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-13; Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each			...	19	6
[illegible]				2	8

कर्मणां नैवं भवति। अहं विज्ञान[बीजस्य] चेत्रकार्यं करोमि। तृष्णाया अपि नैवं भवति। अहं विज्ञानबीजं स्नेहयामि। अविद्या[या] अपि नैवं भवति। अहं विज्ञानबीजमवकिरामीति। विज्ञान[171b]बीजस्यापि नैवं भवति। अहमेभिः प्रत्ययैर्जनितमिति। अपि तु विज्ञानबीजं कर्मचेत्रप्रतिष्ठितं। तृष्णास्नेहाभिस्यन्दितं। अविद्यावकीर्णं विरोहति। नामरूपाङ्कुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति[1]। स च नामरूपाङ्कुरो न स्वयंकृतो न परकृतो नोभयकृतो नेश्वरनिर्मितो न कालपरिणामितो न चैककारणाधीनो[2] नाप्यहेतुसमुत्पन्नः। अथ च मातापित्रसंयोगादृतुसमवायादन्येषां च प्रत्ययानां समवायाद्दास्यादनानुप्रबद्धं विज्ञानबीजं तत्र तत्रोपपत्त्या मातुः कुक्षौ नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति। अस्वामिकेषु धर्मेष्वममेष्वपरिग्रहेष्वप्रत्यर्थिकेष्वाकाश[समेषु] मायालक्षणस्वभावेषु। हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात्। पेयालं[4]। न तत्र कश्चिद्धर्मोऽस्मालोकात्परलोकं संक्रामति। अस्ति च कर्मफलमस्ति च[5] विज्ञ-

---

[1] *Cikṣās.* has: ...vijñānabīje...°pratiṣṭhite...°abhisyandite 'vidyāvakirṇe tatra tatrotpattyāyatana[prati]saṃdhau mātuḥ kukṣau virohati nāma.°... These readings are supported by our Tibetan translation except as concerns the reading *utpatti°* (*correct : upapattyāyatana*).

[2] So MS. and *Cikṣās.*—Tib. has : raṅ-bzhin-las ma byuṅ byed-pa-la rag-las-pa ma yin=na svabhāvād utpanno na kāraṇādhīnaḥ.

[3] *apratyarthikeṣu* is wanting in Tib.

[4] Supply the omitted passage from *Cikṣās* 225, 5—18.

[5] *Cikṣās.* asti ca karmaphalaprativijñaptiḥ, hetu°—Supported by our Tib. translation : las-kyi hbras-bu mṅon-par yaṅ yod-do=karmaṇaḥ phalam prajñāyate.

निर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । पेयाल[1] । यथाग्निरुपादानावैकल्याच्च ज्वलति[2] । उपादानावैकल्याच्च ज्वलति । एवमेव कर्मक्लेशजनितं विज्ञानबीजं तच्च तत्रोपपद्यायतनप्रतिसंधौ मातुः कुक्षौ नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति । अस्वामिकेषु धर्मेष्वमनेष्वपरियहेष्वप्रत्यर्थिकेषु । [आकाशसमेषु] । मायास्वप्नस्वभावेषु हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥ एवमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः[3] ॥

तत्राध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिः[4] कारणैर्द्रष्टव्यः । कतमैः पञ्चभिः । न शाश्वततः । नोच्छेदतः । न संक्रान्तितः । परीक्षहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः । तत्सदृशानुप्रबन्धतश्चेति[5] । कथं न शाश्वततः । यस्मादन्ये मारणान्तिकाः[6] स्कन्धाः । अन्य औपपत्त्यग्निकाः[7] स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति[8] । न तु य एव मारणान्तिकाः स्कन्धाः त एव औपपत्त्यग्निकाः प्रादुर्भवन्ति । अतो न शाश्वततः ॥ कथं नोच्छेदतः । [172 a]
न च पूर्वनिरुद्धेषु[9] मारणान्तिकेषु स्कन्धेषु औपपत्त्यग्निकाः

---

1 *Çikṣās.* omits this mention.

2 This first clause wanting in our MS.; the second in *Çikṣās.*

3 This clause wanting in *Çikṣās.*

4 So MS. and *Çikṣās.*—The correct reading is: *pañcabhir ākārair* (rnam-pa lñar).

5 de daṅ hdra-bai rgyud-du o.

6 tha-ma chi-bai phuṅ-po.

7 skye-bai char-gtogs-pa.

8 *prādurbhavanti* omitted by Tib. translator and by Çikṣās. which adds: api tu māraṇāntikāḥ skandhā nirudhyamānā aupapatty-amçikāḥ skandhāç ca prādurbhavanti—But see below.

9 pūrva (sṅon) wanting in *Çikṣās.*

स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति । नाथनिरुद्धेषु । अपि तु मारणान्तिकाः स्कन्धा निरुध्यन्ते । तस्मिन्नेव च समय औपपत्त्यग्निकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति । तुलादण्डोन्नामावनामवत् । अतो नोच्छेदतः ॥ कथं न संक्रान्तितः । विसदृशात्सन्तानिकाधादिसभागाः[1] स्कन्धा आत्यन्तरेऽभिनिर्वर्तन्ते । अतो न संक्रान्तितः ॥ कथं परीत्तहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः । परीत्तं कर्म क्रियते । विपुलफलविपाकोऽनुभूयते । अतः परीत्तहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः ॥ कथं तत्सदृशानुप्रबन्धतः । यथावेदनीयं कर्म क्रियते । तथावेदनीयो विपाकोऽनुभूयते । अतस्तत्सदृशानुप्रबन्धतः ॥ एवमाध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिर्द्रष्टव्य इति विस्तरः ॥

तदेवमात्मादिविरहेऽपि कर्मफलसंबन्धोऽविकलः सूत्रेषु भगवता स्वयमुपदर्शितः[2] इत्युपदर्शितः[3] भवति । इति नैकस्वोभयानुयायिनोऽभावेऽपि[4] किं चिदिरुध्यत इति ।

यदि कथं चिदपि नास्त्येवात्मा कुतः तर्हि ।

आत्मा हि आत्मनो नाथः को नु नाथः परो भवेत् ।
आत्मना हि सुदान्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः ॥

---

[1] MS. has °*nikāyād visabhāgāḥ*...; and *Cikṣās.*-MS. ddhi śabhāgāḥ. But the Tibetan translators agree: de skal-pa mñam-pai skye-bas (*sabhāga*, not *visabhāga*)—Prof. Bendall prefers °*nikāyād dhi sa*° and he may be right.

The meaning is that a man can be reborn as a god, etc.

[2] = gsuṅs.

[3] = bstan.

[4] gñi-gar hgro-ba.

इति गाथायासुक्तं ॥ चित्तमेवाहंकारसंनिश्रयतया आत्मात्मग्रहेणोक्तं। अन्यत्र सूत्रे

चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दान्तं सुखावहं ।

इति चित्तस्य दमनवचनात्। तदपि चात्मदृष्ट्यभिनिविष्टानामन्यथा[1] त्मग्राहपरिकल्पविच्छेदार्थं नेयार्थतया संधाय चित्तमात्मेति प्रकाशितं। न तु परमार्थतः। एतेन यदुक्तमार्यसद्धावतारे।

पुद्गलः संततिः स्कन्धाः प्रत्यया अणवस्तथा[2] ।

प्रधानमीश्वरः कर्ता चित्तमाद्यं वदाम्यहं ॥

इति। तदपि व्याख्यात[3] भवति यतस्तदपि चान्यत्र पुद्गलाद्यभि[172b]निवेशबाधनाय वचनं। न तु तावता चित्तस्य परमार्थसत्त्वमुक्तं। एवमन्यत्रापि स्कन्धादिष्वात्मदेशना नेयार्था। अतश्चित्तमपि वस्तुतो नाहंप्रत्ययस्य विषयः ॥

भवतु वा चित्तं परमार्थसत्। तथापि न वस्तुतस्तदहंकारगोचर इत्युपदर्शयन्नाह। अतीतेत्यादि।

अतीतानागतं चित्तं नाहं तद्धि न विद्यते।

त्रिधा हि चित्तं संभवति। परिकल्पमुपादाय। अतीत-

---

[1] gzhan-du hdzin-pai, °*ātma*° not translated.—This last text (*cittasya damanam*), by which it is established that by *ātman* the only thought is meant, has been said in order of cutting the wronger view of those who search elsewhere for an ātman.

[2] According to the Tib.: *pratyayā hetavas tathā* (rkyen daṅ rgyu daṅ de-bzhin-du).

[3] vyākhyāta = bsgrubs-pa = siddha.

अनागतं प्रत्युत्पन्नं च। तच्चातीतानागतं नष्टाजातं। चित्तं नाहं। नाहंदर्शनविषयः। श्रुतः। स्थिरत्वात्। तदतीतानागतं चित्तं न विद्यते। न संप्रत्यस्ति। नष्टाजातत्वात्। यदतीतं तत्क्षीणं निरुद्धं विगतं विपरिणामितं। यदनागतं तदप्यसंप्राप्तमिति। प्रत्युत्पन्नं तर्हि चित्तमहं भविष्यतीत्यत आह।

अथोत्पन्नमहं चित्तं नष्टेऽस्मिन्नास्त्यहं पुनः ॥ ७४ ॥

यथोत्पन्नं वर्तमानं चित्तमहमस्तु तदपि न युक्तं। यतो नष्टेऽस्मिन्ना[स्त्य]हं पुनः। अस्मिन् प्रत्युत्पन्ने चित्ते नष्टे द्वितीयक्षणेऽतीते सति नास्त्यहं पुनः। पश्चादहंप्रत्ययस्य विषयो नेष्टः स्यात्। प्रत्युत्पन्नस्य स्थितिर्नोपलभ्यते। तत्कुतश्चित्तमालम्ब्यतां येन आलम्बनं स्यात्। अतो न चित्तालम्बनोऽपीति निरालम्बन एवायमहंप्रत्यय उत्पद्यते। एवमात्मनोऽसत्त्वान्नात्मा अध्ववर्तिनश्चित्तस्य च तद्विषयत्वात्[1]। नापि चित्तमहंकारस्य विषय इति प्रसाध्योपसंहरन्नाह। यथैवेत्यादि।

यथैव कदलीस्तम्भो न कश्चिन्नागमः श्रुतः।
तथाहमप्यसद्भूतो मृग्यमाणो विचारतः ॥ ७५ ॥

यथैव कदलीस्तम्भो रम्भादण्डखण्डं। भागमः प्रत्यवयवमः श्रुतोऽवधूतो न कश्चिन्न वस्तु सन् प्राप्यते। तथाहमप्यसद्भूतः[2]

---

[1] de-bshin-du bdag med-de bdag yod-pa ma yin-la dus gsum-du hbyuń-bai sems ñid dei yul yin-pai phyir ro= .....cittasyaiva . ...

[2] MS. asambhūta.—Tib. yod-par hgyur-ba ma yin-la.

कदलीस्तम्भवत् । अहमपि अहंप्रत्ययस्य विषयोऽपि । अवस्तुनो ऽवस्तुभूतः । वन्ध्यातनयवत् । न कस्मिंश्चिद्विषयोऽस्मीति भावः । कथं मृग्यमाणो विचारतः । निरूपणतः ॥

पुनरन्यद्बाधकमात्मप्रतिषेधे प्रसञ्जयन्नाह । यदीत्यादि ।

यदि सत्त्वो न विद्येत कस्योपरि कृपेति चेत् ।

यदि सर्व[173a]थैव सत्त्व आत्मा पुद्गलो वा विचार्यमाणो न विद्येत । न स्यात् । तदा कस्योपरि कृपा करुणा बोधिसत्त्वानां भवेत् । सत्त्वमन्तरेण किमालम्ब्य प्रवर्तेत । करुणा च सम्यक्संबोधिसाधनं । तत्पूर्वकमेव संभारनिदानेषु दानादिषु प्रवर्तनात् । अतः करुणापुरःसरा: सर्वबुद्धधर्माः प्रवर्तन्ते ।

तथा चोक्तमार्यधर्मसंगीतौ[1] । अथ खल्वार्यावलोकितेश्वरो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवन्तमेतदवोचत् । [2]न भगवन् बोधिसत्त्वेनातिबहुषु धर्मेषु शिक्षितव्यं । एक एव हि धर्मो बोधिसत्त्वेन स्वाराधितः[3] कर्तव्यः सुप्रतिविद्धः[4] । तस्य करतलगताः सर्वे बुद्धधर्मा भवन्ति[5] । तद्यथा येन राज्ञश्चक्रवर्तिनश्चक्ररत्नं

---

1 See *Çikṣās.* 286. 7.

2 This clause is twice repeated in Tib.: bcom-ldan-hdas byaṅ-chub-sems-dpas chos maṅ-po-rnams-la bslab-par mi bgyio. bcom-ldan-hdas byaṅ-chub-sems dpas chos çin-tu-maṅ-po bslab-par mi byao.

3 = rab-tu-gzuṅ = sugṛhītaḥ.

4 = rab-tu-rtogs-pa = su pratividdha (*Çikṣās*)—Our MS. supratibaddhaḥ.

5 *Çikṣās.* adds: katama ekadharmo? yad uta mahākaruṇā. mahākaruṇayā bhagavan bodhisattvānāṁ sarvabuddhadharmāḥ karatalagatā bhavanti.—Supported by our Tib. translation: chos gcig-po gaṅ zhe-na. hdi-lta-ste sñiṅ-rje chen-po....

गच्छति । तेन सर्वसत्त्वकायो गच्छति । एवमेव भगवन् येन बोधिसत्त्वस्य महाकरुणा गच्छति । तेन सर्वे बुद्धधर्मा गच्छन्ति[1] ॥ तद्यथा भगवन् जीवितेन्द्रिये सत्यन्येषामिन्द्रियाणां प्रवृत्तिर्भवति[2] । एवमेव भगवन् महाकरुणायां सत्यां बोधिकारकाणां[3] धर्माणां प्रवृत्तिर्भवतीति ॥

आर्यगयाग्रीर्षे चोक्तं । किमारभ्य[4] मञ्जुश्रीर्बोधिसत्त्वानां चर्या । किमधिष्ठाना[5] । मञ्जुश्रीराह । महाकरुणारभ्य देवपुत्र बोधिसत्त्वानां चर्या सत्त्वाधिष्ठानेति विस्तरः ॥

तस्मादवश्यं प्रथमतः सत्त्वालम्बना करुणाभ्युपगन्तव्या दुःखितसत्त्वाधिष्ठानेन समुत्पत्तेः । सत्त्वाभावे च सा न स्यात् । इति[6] चेत् । एवं मन्यसे यदि । तदा नैतदकृत्यमित्याह कार्यार्थमित्यादि ।

कार्यार्थमभ्युपेतेन यो मोहेन प्रकल्पितः ॥ ७६ ॥

कार्यमभिमतसाध्यं पुरुषार्थ इत्युच्यते । तदर्थमभ्युपेतेन स्वीकृतेन मोहेन संवृत्या यः प्रकल्पितः समारोपितः सत्त्व-सस्योपरीत्यर्थः । तथा हि सकलकल्पनाजालरहित[7] । सर्वा-

---

1 One more simile in *Çikṣās.*

2 pravṛtti = hbyuṅ-ba.

3 The first ā is erased (°karakāṅām).—*Çikṣās.*: bodhikarāṇām.

4 brtsam-pa.

5 brten-pa.

6 *iti* is translated by *shes-na.*

7 *jālarahitam* is wanting in Tib.

वरणविनिर्मुक्तं । परमपुरुषार्थतया बुद्धत्वमिह सार्थं । तच्च सर्वधर्मानुपलम्भमन्तरेण नाधिगम्यते । स च [173b] प्रज्ञाप्रकर्षगमनात्संपद्यते । तच्च सादरनिरन्तरदीर्घकालाभ्यासादुपजायते । तदारम्भश्च करुणावशादुत्पद्यते । सा च प्रथमतो दुःखितसत्त्वेषु प्रवर्तमाना संभारारम्भनिदानमुत्पद्यत[1] इति कार्यार्थं मोहस्य संवृतिसत्यरूपस्याभ्युपगमः[2] । ततः प्रथमतः सत्त्वालम्बनैव करुणा । ततः परं धर्मालम्बनाऽलालम्बना च ॥ अयमभिप्रायः । न सर्वथा सत्त्वाभावः । स्कन्धादयो हि संवृत्यात्मशब्देनोच्यन्ते[3] । यथोक्तं भगवता ये के चिद्भिक्षवः श्रमणा वा ब्राह्मणा वा आत्मेति समनुपश्यन्तः समनुपश्यन्ति इमानेते पञ्चोपादानस्कन्धानिति । ततो यदि नाम प्रज्ञया निरूप्यतः परमार्थतः सत्त्वानुपलम्भः तथापि संवृत्या न निषिध्यत इति । तदुक्तं ।

यतः प्रज्ञा तत्त्वं भजति करुणा संवृतिमतः
तवाभूच्चिःसत्त्वं जगदिति यथार्थं विस्तृणतः ।
यदा चाविष्टोऽ[4]भूदग्रवसजनन्या करुणया
तदा तेऽभूदार्ते सुत इव पितुः प्रेम जगति ॥ इति ।

चतुस्तवेऽपि[5] ।

---

1 Read *upapadyate* (*pa* written in marg. and erased.—Tib. hgyur-thsogs-kyi rgyu rtsom-pa = saṁbhāra-nidāna-ārambha.

2 MS. mohasya saṁvṛtisatya sya (*sya* erased).—hbras-bui don-du rmoṅs-pa kun-rdzob-kyi bden-pai ṅo-bo khas-blaṅs-pa yin-no.

3 bden-pai sgras = satyaçabdena.

4 MS. bhūdd°.

5 bstod-pa bzhi-pa-las.

सत्त्वसंज्ञा च ते नाथ सर्वथा न प्रवर्तते ।
दुःखार्तेषु च सत्त्वेषु ममतैव कृपात्मकः ॥ इति ।

तस्मादमी रूपादय एव संवृत्या[1] सत्त्वशब्देनोच्यन्त इति न कश्चिद्दोषः ॥

ननु परमार्थतः सत्त्वाभावे कस्य तत्कार्यं । इति कथं तत्साधनाय कस्य चित्प्रवृत्तिरित्यभिसंधायाह । कार्यमित्यादि ।

कार्यं कस्य न चेत्सत्त्वः सत्यमोहा तु मोहतः ।

न चेत्सत्त्व इति । यदि सत्त्वो नास्ति । तदा एकक्षणानुयायिनो[2] ऽभावाद्रूपादीनां चोत्पन्नविनाशित्वात् कार्यं कस्य । न कस्य चित्यादित्यर्थः । सत्यमित्यभ्युपगम इति । एवमेवैतत् मतमेवास्माकं । नैव कस्य चित्परमार्थतः कार्यं । अक्षणिकत्वात्सर्वधर्माणां । यद्येवं कथं तर्हि तत्साधनाय प्रथमतः प्रवृत्तिरिति चेत् । ईहा तु [174a] मोहतः । ईहा चेष्टा पुनस्तत्कार्यार्थितया व्यापार[ि] मोहात् । ममैव तत्कार्यं भविष्यतीत्येकत्राध्यवसायेन सत्त्वाभावेऽपि संवृत्या मायास्वभावतया वस्तुतो निरीहत्वात्सर्वधर्माणामन्यच प्रतीत्यसमुत्पादात् । तदुक्तं ।

निरीहा वह्निकाः[3] शून्या मायावत्प्रत्ययोद्भवाः ।
सर्वधर्मास्तथा नाथ निःस्वभावाः प्रकाशिताः ॥ इति ।

तस्मात्संवृतेरेव[4] कार्यार्थव्यापारः ॥

---

1 bden-pai sgras = satyaçabdena.
2 rjes-su hgro-ba.
3 So MS.
4 Kun-rdzob-ñid-du = saṁvṛtyā.—hbras-bui don-du bya-ba ldan-pa yin = phalārtham kriyāvattvam.

ननु च मोक्षो ज्ञानाविद्याक्षयावस्था सर्वथैवानुपादेयः । तत्कथं पुनरुक्तमेव स्वीकार इत्यत आह । दुःखेत्यादि ।

दुःखव्युपशमार्थं तु कार्यमोक्षो न वार्यते ॥ ७७ ॥

द्विविधो हि मोक्षः संसारप्रवृत्तिहेतुः । तत्प्रशमहेतुश्च । तत्र यः संसारनिदानं स प्रहातव्य एव । अन्यस्तु यः परम्परया दुःखव्युपशमार्थं । सर्वसत्त्वात्मादिव्यवहारनिवृत्तिनिमित्तं । कार्यमोक्षः । कार्यश्च परमार्थसत्यलक्षणस्याधिगमोऽपि मोक्षः स पुनर्न वार्यते । न प्रतिषिध्यते । उपादीयत एव । परमार्थोपयोगित्वात् । इदमिच्छा[धि]क्रान्तं[1] । तदपि कार्यं नात्मसुखाभिलाषेण प्रवृत्तिरुपादीयते । अपि तु सर्वसत्त्वानामात्यन्तिकसर्वदुःखव्युपशमार्थं । तत्र चोपायभूतः परमार्थाधिगम एव । तस्याप्युपायभूतं[2] [संवृतिसत्यं][3] । संवृतिमन्तरेण परमार्थानधिगमात् । इति दुःखप्रशमार्थता कार्यमोक्षस्य । एतत्कार्यार्थमविचारत इति[4] । अस्मिन् प्रस्तावे प्रतिपादितमेव पूर्वं । पुनर्विपञ्चयितुमुक्तं ॥

स्यादेतत् । यथा दुःखोपप्रशमहेतुत्वात् । कार्यमोक्षोऽविद्याक्षयोऽप्युपगम्यते । तथैवात्ममोक्षोऽपि तद्धेतुत्वादस्तु । तस्किमात्मा यत्नेन निषिध्यते । तत्सद्भावेऽप्यात्मभावनयाहंकार-

---

1 MS.: ihāk]tam.—Tib. beam-pa ni hdi yin te.

2 MS. °bhūta *saṁvṛti* saṁvṛtim antarena (*saṁvṛti* erased).—Tib.: ..gyur pa ni kun-rdzob-kyi bden-pao yin-te. Kun-rdsob med-par.....

3 See above IX. 4 (p. 371).

चयात्[1] । भविष्यति संसारविच्छित्तिः । ततः किं नैरात्म्यभावनयेत्यत्राह । दुःखहेतुरित्यादि ।

दुःखहेतुरहंकार आत्ममोहात्तु वर्धते ।

यथा कार्यतो[174b] द्वौ दुःखोपशमहेतुः । न तथा द्वितीय आत्ममोहः । तस्मिन् सत्यहंकारस्याभावात्[2] । आत्ममोहात्तु । अनात्मन्यात्मविपर्यासदर्शनात् । पुनरहंकारो वर्धते । दृढ उपजायते[3] । किंभूतः । दुःखहेतुः दुःखस्य सांसारिकस्य विदुःखतालक्षणस्य हेतुः कारणं । अहंकारत्वाच्च दुःखोपशमदृष्यते । सति चात्मदर्शने कथमसौ निवर्तेत । कारणेऽविकलसामर्थ्ये कार्यस्य निवृत्त्ययोगात् । ततो दुःखमपि न निवर्तते । तथा चात्मानं पश्यतः संस्कृतेषु स्कन्धधात्वायतनेष्वहमिति दृढतरमुत्पद्यते क्लेशः । ततस्तदुःखप्रतीकारेच्छया सुखाभिलाषो दोषान्[4] प्रच्छाद्य तर्षितया गुणाध्यारोपात्तत्साधनेषु प्रवर्तते । क्लेशोपकारिणि[5] वस्तुनि बुद्धिरुपजायते । अयं ममेति च दर्शनात् । विपर्यासे विशेषः । ततः सकलदुःखनिदानं सर्व एव क्लेशोपक्लेशा अभ्युपगताः प्रवर्तन्ते । इत्यात्ममोहप्रवर्तितो दुःखहेतुरहंकारो भवति । तदुक्तमाचार्यपादैः[6] ।

---

[1] According to Tib. : tatsadbhāve' pi bhāvanayā....

[2] MS. *pratyuta* erased.

[3] MS. second-hand *vṛddhim upa.*—Tib. : hphel-ha ña-bar skye-bar hgyur-ro (=vṛddhir upa°).

[4] bde hdod-pai ñes-rnams bsgriba nas=sukhābhilāṣadoṣān....

[5] kho-bo-la phan-pa byed-pao zhes blo skye-bar hgyur-ro=aṃmāṃ hitam karotīti buddhir jāyate.

[6] Nāgārjuna.

यः पश्यत्यात्मानं तस्याघाहमिति ग्राम्यतस्नेहः
स्नेहात्सुखेषु हृष्यति[1] हृष्टाद्दोषांस्तिरस्कुरुते ।
गुणदृष्टौ परिहृष्यन्नेति[2] तत्साधनान्युपादत्ते
तेनात्माभिनिवेशो यावत्तावत्तु संसारः ॥

आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहद्वेषौ ।
अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायन्ते ॥ इति ।

इत्यमात्मस्नेहान्निवर्तयितुमशक्तो ऽहंकारः ।

ततो ऽपि न निवर्त्येत् ।

ततोऽप्यात्मदर्शनादपि न निवर्त्यो निवर्तयितुमशक्यः । अहंकारस्नेहादि । तदा

वरं नैरात्म्यभावना ॥ ७८ ॥

नैरात्म्यस्य पुद्गलादिविरहस्य भावनाभ्यासः । वरमुत्तमं । आत्मदर्शनप्रवृत्ताहंकारनिवृत्तिहेतुत्वात् । तावत्कालमस्तु[3] प- [175a] रात्पुनरियमपि प्रहास्यते । उपलम्भदृष्टित्वादिति[4] भावः ॥ तथा हि तद्भावनाप्रकर्षपर्यन्तगमनात् । साक्षान्नैरात्म्य-दर्शनात् । विरोधिनः[5] । सत्कायदर्शनं निवर्तते । तन्निवृत्तौ चैकस्यानुगामिनो दर्शनाभावात् । पूर्वापरूपविकलस्य चलनाचस्य

---

1 Tib. : sred-pas = tṛṣṇayā doṣān....

2 *ti*, from a second-hand.—Tib. = na-yi zhes dei sgrub byed len.—The Tib. has twice seven syllables for each pāda.

3 astu = gzhag-nas (*sthitvā* ?).

4 dños-por dmigs-pa yin-pai phyir = vastvālambanatvāt.

5 According to Tib. : tatviruddhasatkāya°.

दर्शनं। ततः पूर्वापरसमारोपाभावान्नानागतसुखसाधनं किं चिदात्मनः पश्यति। ततो न तस्य क्व चिद्विषये रागो जायते। नापि तत्प्रतिविरोधिनि द्वेषः। आसङ्गाभावादेव[1]। नाप्यपकारिणं प्रत्यपकारस्यानं पश्यति। येन यस्मिन् कृतोऽपकारः। तयोर्द्वयोरपि द्वितीयक्षणाभावात्। न चान्येन कृते ऽपकारे प्रेक्षावतो ऽन्यत्र वैरिनिर्यातनमुचितं। नापि यस्य कृतस्तेनापि[2]। एवं रागादिनिवृत्तावन्ये ऽपि तत्प्रभवाः क्लेशोपक्लेशा नोत्पद्यन्ते। नापि वस्तुतः कश्चित्कस्य चिदपकारकारी। इदं प्रतीत्य इदमुत्पद्यत इति प्रतीत्यसमुत्पाददर्शनाद्वा। एवं हि पुद्गलशून्यतायां सत्कायदर्शननिवृत्तौ छिन्नमूलत्वात्। क्लेशा न समुदाचरन्ति।

यथोक्तमार्यतथागतगुह्यसूत्रे[3]। तद्यथापि नाम ग्राम्यमते वृक्षस्य मूलच्छिन्नस्य सर्वशाखापत्रपलाशं प्रशुष्यति। एवमेव ग्राम्यमते सत्कायदृष्टिप्रभ्रमात्सर्वक्लेशा उपशाम्यन्तीति॥ तस्मादरं नैरात्म्यभावना॥

गतमिदमानुषङ्गिकं। संप्रति पुनरहंकारविषयं निरूपयितुमुपक्रमते। स्यादेतत्। यदि नामात्मा विचारेण खरविषाणवदुग्रत्वान्नाहंकारस्य विषयः। तथापि कायावयवी[4] तद्विषयो भविष्यतीत्याह। कायो नेत्यादि।

[1] zhen-pa ñid yin-pas so = āsaṅgabhāvāt (?).

[2] gaṅ-la des byas-pa de-la yaṅ-ño = yatra tena kṛtas tatrāpi.

[3] This passage is also quoted *Çikṣās.* 242. 7 and *Madh. vṛtti*, p. 361. Çikṣās. has °*palāçāḥ*; Madh. vṛtti° *palāçāni*.

[4] See p. 495, l. 11, p. 496, l. 13.

कायो न पादौ न जङ्घा नोरू कायः कटिर्न च।
नोदरं नाप्यथं पृष्ठं नोरो बाहू न चापि सः॥ ७९
न हस्तौ नाप्यथं पार्श्वौ न कक्षौ नांसलक्षणः।
न ग्रीवा न शिरः कायः कायोऽथ कतरः पुनः॥ ८०

कायोऽपि विचारेवेको नैव कश्चिदस्तीत्युपदर्श्यते। तत्र हि करचरणादयो भागा एव परं[1] दृश्यन्ते। न तेषु कायो ग्राम प्रतिभाग[175b]ते। न च तेष्वन्वयतः कायो दृश्यते। अतः कायो न पादौ। न चरणौ। न जङ्घा। जङ्घा च कायो न भवति। नोरू अनेकदेशविशेषौ न कायः। कटिर्न चं। श्रोणिरपि नैव कायः। नोदरं जठरमपि कायो न भवति। नाप्यथं पृष्ठं। अथं कायः पृष्ठमपि नैव। नोरः। नोरो वक्षोऽपि न कायः। बाहू न चापि सः। न कायो भुजावपि न भवति। न हस्तौ। करावपि न कायः। नाप्यथं पार्श्वौ। अथं कायः पार्श्वावपि न भवति। न कक्षौ भुजमूले चपि न कायः। नांसलक्षणः। नापि स्कन्धलक्षणः कायः। न ग्रीवा। न कंधरा कायः। न शिरः कायः। सङ्घोऽपि कायो न भवति॥ चरणादीनां कल्पनाविचारेण परमाणुशो ऽप्यनवस्थानात्। करचरणादीनामन्वयव्यतिरेके कायविनाशेन मरणप्रसङ्गात्। परलोकाभावाच्च। नैषु प्रत्येकं

---

1 hba-zhig = kevalam.

कायावस्था। एवं यदा न प्रत्येकमेते कायव्यवहाराः। सर्वावयवव्यापकत्वं च शरीरं। तत्कायो ऽप केवलः पुनः। कथं एतु यादादिभागेषु पुरोवर्तिषु शरीरकव्यवस्थानिमित्तेषु केवलः कायो भवतु। नैव कस्यिदेकोऽपि विकल्पमात्रः कायावस्थाक उपलभ्यत इति यावत्॥

अथापि स्यात्। नैवमभिधीयते प्रत्येकं करादयः कायः किं तर्हि सर्वावयवव्यापकत्वादवयविनः सर्वावयवेषु वर्तत इत्यत्याह। यदीत्यादि।

यदि सर्वेषु कायोऽयमेकदेशेन[1] वर्तते।

सर्वावयवेषु वर्तमानो ऽयमेकदेशेन वर्तते। युगपत्सर्वत्रत्या वा। तत्र यदि। सर्वेषु करचरणादिष्ववयवेषु कायो ऽवयवी। एकदेशेन वर्तते। येन चिह्नभागेन कं चिदवयवं व्याप्नोति। न सर्वात्मना सर्वमित्यर्थः। तदेतन्न वक्तव्यं। यतो यैरेकदेशैरवयवेषु वर्तते। तेष्वपि किमेकदेशेष्वपरैरेकदेशैन व[176a]र्तते सर्वात्मना येति विकल्पो न निवर्तते। तत्रापि पुनरेकदेशेन वृत्तिविकल्पनायामनवस्थानदुष्टत्वं स्यात्॥

अपि च तत्रावकाशाभावादेकावयवेषु न वृत्तिरित्यत्र। यंत्रा इत्यादि।

---

1 phyogs-gcig-gis.

अंशा अंशेषु[1] वर्तन्ते स च कुत्र स्वयं स्थितः ॥ ८१

अंशा भागा अंशेषु स्वस्वभागेषु वर्तन्ते। व्यवतिष्ठन्ते। स्वस्वभागव्यवस्थितत्वात्सर्वभावानां। स च कुत्र स्वयं स्थितः। स्वयं पुनरसौ कायोऽवयवी क्व नु नाम व्यवस्थित इति न विद्मः ॥

अथ द्वितीयो विकल्पः। तत्राह। सर्वात्मनेत्यादि।

सर्वात्मना चेत्सर्वत्र स्थितः कायः करादिषु।
कायास्तावन्त एव स्युर्यावन्तस्ते करादयः ॥ ८२

सर्वात्मनापि वृत्तिसंभावनायामवयवेष्वनवकाशत्वात्स च कुत्र स्वयं स्थित इति प्रसङ्गो नाद्यापि निवर्तते। तथापि पुनरपरमुच्यते। सर्वात्मना सर्वभावेन नैकदेशेन। सर्वत्र सर्वेषु करादिष्ववयवेषु। आदिग्रहाच्चरणादिषु। स्थितः समवेतः। कायावयवी चेद्यदि। तदा पुनरयं दोषः स्यादित्याह। [3]काया इति कायावयविनः तावन्त एव स्युः। तत्संख्यापरिच्छिन्ना एव प्राप्नुयुः। कियन्तः। यावन्तस्ते करादयः। ते करचरणादयो ऽवयवा यावन्तः। [4]यत्संख्यापरिच्छिन्नास्तत्समवेता अवयविनो ऽपि तावन्त एव भवेयुः। तत्र निरंशतया। सर्वात्मना तेषु परिसमाप्तत्वात्। तदनेकसंबन्धादनेकत्वात्। नान्यथा एकवृत्तिः स्यात्। अयं च प्रसङ्गो ऽनेकत्रैकदेशेन [5]वृत्तिपक्षेऽपि योजयि-

---

1 So L², M., Commentary.—Min.: aṅgadeçeṣu; Dev. 85: aṅgā aṅgeṣu.
2 Min. has *tu*. (nu ?).
3 According to Tibetan: kāyā ityādi.
4 MS.: tatsaṁkhyā°.
5 d -ma yul-gcig-tu hjug-pai phyogs-la.

नव्यः । यथा[1] रक्षारक्षपिहितापिहितकन्यादृष्टोऽपि यथायोगं वक्तव्या इति ॥

एवं प्रत्यक्षादिप्रमाणसमधिगम्यः कायो नास्ति । बाधकं पुनरस्यानन्तरमुक्तमस्तीति प्रसाधितमित्युपदर्शयन्नाह । नैवान्त-रित्यादि । 5

नैवान्तर्न बहिः कायः कथं कायः करादिषु ।

पूर्वमन्तर्व्यापारपुरुषप्रतिषेधात् । मांसशोणितादीनां विचा रितत्वात् । नैवान्तर्मध्ये कायः । अधुना पुनरवयविनः प्रतिषे-धान्न बहिः न बाह्य[:] प्रत्यक्षादिगोच[176b]रः कायः । इति कथं कायः करादिषु व्यवस्थाप्यते । अथ करादिव्यतिरिक्तो 10 भविष्यतीत्याह । करादिभ्य इत्यादि ।

करादिभ्यः पृथग् नास्ति कथं नु[2] खलु विद्यते ॥ ८३

करादिभ्यो ऽवयवेभ्यः पृथग् भिन्न उपलब्धिलक्षणप्राप्तः[3] कायो नास्ति न प्रतिभासते । करादय एव हि केवलाः प्रति-भासन्ते । एवं यो न करादिस्वभावो नापि तदाधेयः समवेतो 15 नाप्यन्तर्गतो न चापि तद्व्यतिरिक्तः स[4] कायः कथं नु खलु विद्यते । कथं त्विति । कथं चिदपि कायमनुपलभमानस्तत्त्व-

---

1 =de-bzhin-du=tadyathā.—Comp. *Sāṁkhyasūtravṛtti*, i. 42.

2 Minaev has: tu.

3 Second hand: °prāptiḥ.

4 According to Tib.: sa iti kāyaḥ.

मसंभावयन्[1]। पृच्छति। कथं तु। केन प्रकारेण। स्थिति विनाशौ। विद्यते। तत्त्वतो व्यवस्थाप्यते॥

यदा चैवं विचारेण कायो व्यवस्थापयितुमशक्यस्तदा ऽस्मिन्नेव व्यवहर्तव्य इत्युपसंहरन्नाह। तस्मान्नास्तीत्यादि।

तस्मान्नास्ति कायो मोहात्तु कायबुद्धिः करादिषु।

तस्मान्नास्ति काय इति यस्मादुक्तविचारेण नोपलभ्यते। तस्मादुपलब्धिलक्षणप्राप्तो ऽनुपलभ्यमानो नास्ति कायः। यदि नास्ति कथं तर्हि करादिषु कायबुद्धिरित्याह। मोहादित्यादि। मोहाद्विद्यावशात्। [तु] पुनः। कायबुद्धिः। करादिष्वेकद्रव्यरहितेषु। न तु परमार्थतः। अवधारणे वा तुशब्दः। तथा ह्यनवराग्रसंसारप्रवृत्तिजन्मपरम्परापरिचितमिथ्याभ्यासवासनावशात्। यथावस्थितवस्तुतत्त्वप्रतिपत्तावपि तद्विपरीतसमारोपकल्पनोपजायते। तदुपनिबद्धोऽयं कायादिव्यवहारो लोके प्रवर्तते। न तु पारमार्थिक इति॥

कथमन्यत्र वा न भवति। इत्याह। संनिवेशेति।

संनिवेशविशेषेण स्थानौ पुरुषबुद्धिवत्॥ ८४

करचरणादिसंनिवेशः संस्थानं। तदेव विशेषो भेद इतरस्मात्। तेन विभ्रमहेतुना। करादिष्वेव न सर्वत्र वा भवति। प्रतिनियतविषया हि भ्रान्तय दृश्यन्ते। कथमिव। स्थानौ

---

1 de yod mi srid-pa fiid kyi hdri-bar byed-do.

पुरुष[बुद्धि]वत् । यथा स्थाणौ पुरुषस्वभावरहितेऽपि[1] पुरुषसाधारणोर्ध्वता[177a]दिसंनिवेशविशेषमुपलभ्यतो दूरादविवेचितपरविशेषस्य[2] कस्यचिदिभमात्यस्वबुद्धिरुपजायते । तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः ॥

स्यादेतत् । कथं पुनरेतदवसितं मोहात्कायबुद्धिर्न तु पुनर्वस्तुत इत्यत्राह । यावदित्यादि ।

यावत्प्रत्ययसामग्री तावत्कायः पुमानिव ।

यावत् । यावत्कालावधिपरिच्छिन्ना । प्रत्ययानां कारणानां । पृथिव्यादिषड्धातुषट्स्पर्शायतनाष्टादशमनोपविचारात्मकानां कर्मायत्तवृत्तीनां सामग्री समवधानं । तावत्कालावधिरेव कायः पुमानिव । यथा पुरुषस्वभावविरहितोऽपि परमार्थतः परिकल्पितरूपतथा पुरुष इव प्रतिभासते । व्यवस्थ्यते । उपलक्षणं चैतत् । स्त्रीवेत्यपि द्रष्टव्यं । न पूर्वं कललावस्थायां न पश्चादस्थिकलितलाङ्गलावस्थायां निजस्वभावाभावात् ॥

इदमपि सामान्यमित्युपदर्शयन्नाह । एवमित्यादि ।

एवं करादौ सा यावत्तावत्कायोऽव दृश्यते ॥ ८५

यथा प्रत्ययसामग्रीसद्भावे कायः पुमानिव प्रतिभासते । सद्भावेन[3] प्रतिभासते । एवं तथा करादौ यावत्सा प्रत्ययसामग्री

---

[1] Skyes-pa dan mtshuns-par gyur-du hgreṅ-ba la sogs-pao. dbyibs-kyi... = ūrdhvatādi. saṃniveça .....—Possibly : ūddhatādi.

[2] MS. dūrādivivecitaḥ. parasya (i erased).

[3] So MS.—Tib. has : *de med-pa-na* = tadabhāve na pratibhāsate.

तावत्कायोऽपि करादौ दृश्यते । कल्पनावशात् प्रतिभासते । न तु परमार्थतः । तस्मात्सामग्रीसाकल्ये भवति । तदभावे च न भवति कायबुद्धिः । अतो मोहादेव करादिषु कायबुद्धिरिति सिद्धं ॥ अयमत्र समुदायार्थः । तत्तत्प्रत्ययसामग्रीसद्भावे तत्तद्वस्तुस्वभाव-
5 मन्तरेणाप्यभूतं तत्त्वमादर्शयन्ती भ्रान्तिवशादसौ कल्पनोपजायते । तदग्राह्यनिवेद्यविशेषेषु स्त्रीपुरुषकायादिव्यवहारः प्रवर्तते । अत एव भस्माद्यवस्थायां सामग्र्यैवैकस्याभिवर्तते । अतो नायं कायादिव्यवहारो वास्तव इति वक्ष्यति । तदुक्तं[1] ।

कायस्वभावो वक्तव्यो यो ऽवस्थारहित[:][2] स्थितः ।
10 कायस्येत्प्रतिमाकारः[3] [177b] पेशीभस्मसु नास्ति सः ॥
सूक्ष्मभावेन चेत्तत्र स्त्रीत्वं त्यक्त्वा व्यवस्थितः ।
अनिर्देश्यः स्वतः प्राप्तः काय इत्युच्यते कथं ॥ इति ।

उक्तं[3] च ।

हेतुतः संभवो यस्य स्थितिर्न प्रत्ययैर्विना ।
15 विगमः प्रत्ययाभावात्सो ऽस्तीत्यवगतः कथं ॥ इति ।

क्वचित्पाठः ।

यावत्प्रत्ययसामग्री तावत्काष्ठं पुमानिव । इति ।

तत्रेदं व्याख्येयं । यावदिपर्यासप्रत्ययसामग्री स्थाणौ पुरुष-

---

1 These two stanzas occur Çikṣāsamuccaya 358, 14-17 (with the reading: kāya ity ucyate na saḥ).

2—2 Wanting in the Tibetan.

3 This stanza is quoted from Nāgārjuna's Yuktiṣaṣṭikā—See also Madh. vṛtti, 413. 6.

प्रतीतिस्तावत्काष्ठं स्वानुभवभावं पुमानिव पुरुष इव प्रतीयते। न तदभावे। एवमेव करादौ। यावत्सा प्रत्ययसामग्री तावत्कायोऽपि करादौ दृश्यते। न पश्चात्। अतो मोहादेव कायबुद्धिरिति निश्चयः॥

ननु यदि नाम कायो नास्ति करचरणादयः पुनरवयवाः प्रत्यक्षोपलम्भबलात्प्रतिषेद्धुमशक्या इत्याशङ्क्य करादयोऽपि परिकल्पितस्वभावा एवेत्युपदर्शयितुमाह। एवमङ्गुलीत्यादि।

एवमङ्गुलिपुञ्जत्वात्पादोऽपि कतरो भवेत्।

यथैव विचार्यमाणः कायो नास्ति। एवं करचरणादयोऽपि न सन्ति। यतः। अङ्गुलीनां पुञ्जः समुदायः। अङ्गुलीनामित्युपलक्षणं। पार्ष्णिप्रभृतीनामपि द्रष्टव्यः। तस्य भावस्तत्त्वं। तस्मात्तत्स्वभावादित्यर्थः। पादोऽपि चरणोऽपि कतरो भवेत्। तत्समुदायमन्तरेण विचार्यमाणो नैव कश्चिदिति भावः॥ अङ्गुलिपुञ्जोऽपि नैकस्वभाव इत्याह। सोऽपीत्यादि।

सोऽपि पर्वसमूहत्वात्पर्वापि स्वांशभेदतः॥ ८६

सोऽपि। अङ्गुलिपुञ्जोऽपि विचारतो न वस्तु सन्। कुतः पर्वसमूहत्वात्। पर्वणामङ्गुलिभागानां समूहत्वात्। संघातत्वात् कतरो भवेदिति प्रकृतेन संबन्धः॥ पर्वणामपि प्रत्येकमवस्तुत्वमित्यत आह। पर्वापि न वस्तु। कस्मात्। स्वांशभेदतः। स्वस्यात्मनो भागानामवयवानां भेदतोऽपि विभागात्॥

अंशा अपि तत्त्वतो न सन्तीत्याह ।

अंशा अप्यणु[178ª]भेदेन ।

इति । अंशाः पर्वभागा अप्यणुभेदेन परमाणुतो विभागेन भिद्यमानत्वात् । कथिता एव ॥

अवयवोऽपि न प्रत्येकं परमार्थसन्त इत्याह ।

सोऽप्यणुर्दिग्विभागतः ।

दिशां पूर्वापरदक्षिणोत्तराधरोर्ध्वस्वभावानां संबन्धेन विभागतो नानात्वात् । तद्विभागभेदाद्भिद्यमानस्य परमाणोः षडंशता स्यात् । दिक्षु वा विभागा नानादिग्वस्थिता नानारूपांशाः परमाणोः । ततो भेदेन [न] तस्य स्वभावोऽवतिष्ठते[1] । दिग्भागभेदो यद्यास्ति तस्यैकत्वं न युज्यत इति न्यायात् ॥ तथा हि । पूर्वापरादिदिग्वस्थितपरमाणुभिमुखं यत्तत्परमाणोर्मध्यवर्तिनो रूपं । तत्किमेकमेवापरापरं वा । यद्येकमेवेति यदः । तदा सर्वपरमाणूनां परिवार्यावस्थितानामेकदेशताप्रसङ्गः । यतः पूर्वादिदिग्वस्थितपरमाणुसमानदेशतामन्तरेणापरदिग्भागवस्थितपरमाणुना न प्राग्देशावस्थितपरमाणुभिमुखरूपाभिमुखं स्यात् । अन्यथा रूपभेदप्रसङ्गात् । तत्समानदेशता च न तत्स्वरूपान्यभावमन्तरेण तस्यापि पूर्वदिग्वस्थितस्य परमाणोरपरपरमाणुना सर्वात्मना संबन्धेन । तत्स्वरूपान्यभावात् परमाणुमात्रं प्रसं

---

1 Tib.: de'i rah-bshin gnas-pa ma yin-no=

स्यात्। तथा च सति प्रचयरूपा भूधराद्यो न स्युः॥ अतो भवनादीनां प्रचयमिच्छता द्वितीय एव पक्षः समभ्युपेयः। तदा च षड्भिरपरापररूपेण युगपत्संबन्धात्। षड्भागो मध्यपरमाणुः स्यात्। तत्तद्देशावच्छितापरापरपरमाणुसंबन्धेन तत्परमाणुरूपस्य भेदात्। इति परमाणुरपि नैकस्वभावो युक्तः। यदुक्तमाचार्यपादैः।

षट्केन युगपद्योगात्परमाणोः षडंशता।
षण्णां समानदेशत्वात्पिण्डः स्यादणुमात्रकः॥ इति[1]।

तेऽपि पुनरणीयांसो भागास्तथैव भिन्न[178b]त्वमाश्रिता निरात्मतया नभःस्वभावतां प्रतिपद्यन्त इत्याह। दिग्विभागोऽपीत्यादि।

दिग्विभागो निरंशत्वादाकाशं तेन नास्त्यणुः॥ ८७

दिग्विभागोऽपि दिग्भेदेन परमाणोर्विभागोऽपि पूर्ववत्। षडंशतया भिद्यमानः कतरो भवेत्। न किं चिदस्तु स्यात्। एतत्सर्वत्र पूर्वेषु योजनीयं। कृतोऽनंशत्वात्। अतोऽभिलक्ष्यमाणो निःस्वभावतया आकाशं शून्यमेव। तेन कारणेन नास्त्यणुः। न विद्यते परमाणुरिति॥

---

[1] This celebrated stanza occurs Sarvadarçanasaṁgraha, 16. 5; Nyāyavārttika, iv, 2. 24; Tātparyaṭīkā 459. 28; Sarvasiddhāntas, iii, 12-13; see Wassilieff, 303—[Some various readings: ṣaṭkena yugapad yogāt.....ṣaṭkasyayugapad yogāt.....kiṁ na syād aṇumātrakaḥ.....piṇḍaḥ syād aṇumātrakaḥ]—The first line refers to the Sautrāntika-system; the second line to the Vaibhāṣika.

एवं कराद्यो ऽपि विचारतो निःस्वभावा द्रष्टव्या इति । ततः कायो ऽपि न परमार्थतः कश्चिदस्ति । एकानेकस्वभाववियोगस्य प्रतिपादनात् । इत्थं न केशादयो न चात्मा नापि चित्तं न च कायो ऽहंकारस्य विषयो वस्तुतः । तस्मादविद्यावशमुत्थापितात्मतया आत्मादिसत्त्वसमज्ञारेणापि प्रवर्तमानो ऽयमहमिति प्रत्ययो निर्विषय एव समुत्पद्यते । तेन यदुक्तं ।

अहमेव न किं चित्रेङ्गयं कस्य भविष्यति ।

इति तत्समर्थितं । सर्वेण चैतेन कायस्वभावोपज्ञानमुपदर्शितं भवति । यदुक्तं धर्मसंगीतिसूत्रे[1] । पुनरपरं सुखमुच बोधिसत्त्व एवं कायस्वभावमुपज्ञापयति । अयं कायः पादपादाङ्गुलिजङ्घोरुचि[2]कोदरनाभीपृष्ठवंशहृदयपार्श्वपा[3]र्श्वकाहस्तकलापौबाहुग्रीवो-वाहनुललाटशिरःकपालमात्रसमूहः कर्मभवकारकोपचितो नानाक्लेशोपक्लेशसंक्लेशविक्लेशप्रतिसरक्षाणामावासो । बहूनि चात्र द्रव्याणि समवहितानि । यदुत केशरोमनखदन्तास्त्वचमंपिशित-वपुः स्नायुमेदोवसास्थिकायकक्ष्मूचपुरीषामाशयपक्वाशयहृदिर-[4]

---

[1] The same quotation occurs Çikṣâs. 228. 12—Compare the stock-lists quoted ibidem, p. 209 and here above ad ix. 58 (p. 452), also Khuddaka pâṭha, 3 (J.R.A.S., 1869, 311, 326), Mahâvyutpatti, 189 and Triglotte 65.—I give, in the text, the readings of our MS.

[2] Marked as doubtful M.vyut. 189. 75.

[3] So MS.—*Çikṣâs*.....pârçvakâ—*Trigl.* pârçvikaḥ (*m*)—*Pâli* phâsukâ—*Mhv.* II. 520: parçukâ (?).

[4] Read vapâ (Çikṣâs.) = çai-phyi.

खेटपित्तपूयसिंघा[1]णकमस्ति[2]ष्कमस्तकलुङ्गानि । एवं वज्रद्रव्य-समूहस्तत्को ऽयं कायः । तस्य प्रत्यवेक्षमाणस्यैवं भवति । आकाशसमो ऽयं कायः । स आकाशवत्काये कृतिमुपल्ला-[179a]पयति । सर्वमेतदाकाशमिति पश्यति । तस्य काय-परिज्ञानहेतोर्न भूयः क्व चित्कृतिः प्रसरति न विसरति न प्रतिसरतीति ॥

पुनरपरं[3] । अयं कायो न पूर्वान्तादागतो नापरान्ते संक्रान्तो न पूर्वान्तापरान्तावस्थितोऽन्यत्रासद्विपर्याससंभूतः कारकवेदक-रहितो नाद्यन्तमध्ये प्रतिष्ठितमूलः । अस्वामिको ऽममो ऽपरिग्रहः । आगन्तुकैर्व्यवहारैर्व्यवह्रियते काय इति देह इति भोग इति आश्रय इति शरीरमिति कुनप इति आयतन-मिति । असारको ऽयं कायो मातापित्रुक्तशोणितसंभूतो ऽशुचिपूतिदुर्गन्धिस्वभावो रागदोषमोहविषादतस्करावकुलो नित्यं प्रत[4]नपतनभेदनविकिरणविध्वंसनधर्मा नानाव्याधिशतसह्स-नीड इति ॥

एवं यदा विचार्यमाणो वस्तुतः शून्यस्वभावतया आका-शसंकाशः सर्वथा कायस्तदा मिथ्यैव वस्तुतत्त्वमारोप्य रागादि-

---

[1] The reading of our MS. seems to be: Simhāṇaka (mohil-ma) written *Sinhāṇaka* (compare elsewhere *vidhvansana*).

[2] Not supported by Çikṣās., but the Tib. has: klad-pa dan klad-rgyas-rnams = mastiṣka-mastaka-luṅgāni = brain and the membrane covering the brain (Çarad Candra).

[3] See Çikṣās. 229. 7.

[4] hjig-pa, hdrul-ba, brul-ba.

कस्तुत्पादयन्नः संसारमुपदर्शयन्नि वाक्या दत्याह । एव-मित्यादि ।

एवं स्वप्नोपमे रूपे को रज्येत विचारकः[1] ।

एवमित्युक्तक्रमेण स्वप्नोपमे स्वप्नोपलब्ध इव रूपे सौमनस्यस्थानीये को रज्येत[2] । क आसज्येत[3] ॥ अस्य चोपलक्षणत्वात् । को द्विष्यात् । को मुह्येदित्यपि वेदितव्यं। तत्र[या][3] सौमनस्यस्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा रागो जायते । दौर्मनस्यस्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा द्वेषो जायते । उपेक्षास्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा मोहो जायत इति । यदेतन्मनोऽप्रतिकूलेषु रूपेष्वनुनीतं चरति तेनास्य राग उत्पद्यते । प्रतिकूलेषु रूपेषु प्रतिहतं चरति तेनास्य द्वेष[4] उत्पद्यते । नैवानुकूलेषु न प्रतिकूलेषु संमूढं चरति तेनास्य मोह उत्पद्यते । एवं शब्दादिषु त्रिविधमास्वाद-नमनुभवति पूर्ववत् । तत्र यः पण्डितजातीयः[5] । इति ज्ञात्य-तया चक्षुरायतनं[6] शून्यं चक्षुरायतनस्वभावेन तत्पूर्वज्ञतो [279b] ऽपि नोपलभ्यते । अपरान्ततोऽपि नोपलभ्यते । मध्यतो नोपलभ्यते । स्वभावरहितत्वात् । एवमन्येषु श्रोत्रादिषु

---

1 So Burn. 90 and Dev. 85—Minaev has: vicakṣaṇaḥ.

2 So MS.

3 = de-bzhin-du.

4 MS. first hand doṣa.

5 Tib: de la gaṅ dpyod-ldan su zhig ces te | çin tu yaṅ..... = tatra yaḥ kaç cid vicārayukta iti, atyantatayā.....

6 *Āyatanam* wanting in Tibetan.

वाच्यं। एवमन्यत्रापि रूपायतनं शून्यं[1] रूपायतनत्वभावेनेत्यादि पूर्ववत्। एवं शब्दादिषु वाच्यं॥

इति हि[2] मायोपमानीन्द्रियाणि स्वप्नोपमा विषया उक्तेति[3]। तत्र कथं रागादिकमुत्पद्यते। अत एवाह। विचारक इति। विचारको विचक्षणः। एवमेतद्यथाभूतं सम्यक् प्रज्ञया पश्यन्। को रज्येत्। द्वेष्टि। मुह्यति वा॥

अत्र च स्वप्नोपमत्वजनपदकल्याणीप्रभृति भगवतोक्तं निदर्शनमुपदर्शितव्यं। कायाभावे च स्त्र्यादिकल्पनयापि रागो न युक्त इत्याह। कायस्येत्यादि।

कायस्यैवं यदा नास्ति तदा का स्त्री पुमांश्च कः॥ ८८

हेतुफलसूचने चकारः। यस्मात्स्त्र्यादिकल्पनया रागो न भवति। कायो यदा एवमुदितनयेन नास्ति। निःस्वभावः। तदा कायाभावात्। का स्त्री कामिनी यस्याः कमनीयतया पुरुषे रागो भवेत्। कश्च पुमान् कामुकः यस्य रञ्जनीयतया स्त्रियां रागो भवेत्। स्त्री हि स्वात्मनि स्त्रीति संकल्प्य बहिर्धा पुरुषे पुरुष इति रागं जनयति। एवं पुरुषोऽपि स्वात्मनि पुरुष इति संकल्प्य बहिर्धा स्त्रियां स्त्रीति रागं

---

[1] Tib. = rūpasvabhena.....

[2] Tib. has: de-ltar na..... = evaṁ hi.....

[3] MS. has: svapnopamān viṣayān paçyati (çya, second hand); but Tib. dbaṅ-po-rnams ni rgyu-ma lta-bu yin-la, yul-rnams ni rmi-lam lta-bu gaṅ-gi yin-pa de-la ji-ltar.....

जनयति । कायाभावे तु खियां स्त्रीति न संविद्यते । पुरुषे पुरुषो न संविद्यते । यच्च स्वभावेन न संविद्यते । न तत्स्त्री न पुरुष इति । तस्मादस्ति काये स्त्र्यादिकल्पनाश्रितो ऽपि न युज्यते रागः । तत्कस्य हेतोः । मन्यनापगता[1] हि सर्वधर्मा इति ॥ यथाप्रधानमथं निर्देग्धुः[2] । एवमेव स्कन्धधात्वादयो ऽपि स्वभावरहिता वेदितव्याः । तथा दृष्टमोक्षविषया अपीति ॥

उक्तं चैतद्भगवता पितापुत्रसमागमे[3] । षड्धातुरयं महाराज पुरुषः[4] [180ᵃ] । षट्स्पर्शायतनः । अष्टदुग्गमनोपविचारः[5] । षड्धातुरयं महाराज पुरुष इति । [6]खलु पुनरेतदुक्तं । किं चैतत्प्रतीत्य कं[6] । षड्भिर्महाराज धातवः । कतमे षट् । तद्यथा पृथ्वीधातुः । अप्धातुः । तेजोधातुः । वायुधातुः । आकाशधातुः । विज्ञानधातुश्च । इमे महाराज षड् धातवः । यावत् । षड्भिर्महाराज स्पर्शायतनानि । कतमानि षट् । चक्षुःस्पर्शायतनं रूपाणां दर्शनाय यावन्मनःस्पर्शायतनं धर्माणां विज्ञानाय । इमानि महाराज षट् स्पर्शायतनानि ।

---

1 manyanā = mtshan-ma: see below, p. 511.

2 ji-ltar hdi gtsor bstan-pa de-bzhin-du.

3 See Çikṣās. 244. 11.—Compare Majjhima III, p. 240.

4 Skyes-bu gaṅ-zag hdi ni = ayaṁ puruṣapudgalaḥ.

5 So MS.—Çikṣās. has: mana-upa°.

6.6 So MS.—Çikṣās. has: ..... na khalu punar etad yuktam kiṁ caitad pratītyoktam—Both Tibetan versions agree: skyes-bu hdi ni khams drug-pa zhes gaṅ zhes-pa ci-la (s) brten te zhes ce-na rgyal-po chen-po khams drug ni hdi-dag-go = ṣaḍdhātur ayaṁ puruṣa iti yad uktaṁ kiṁ pratītyoktam iti cet. ṣaḍ ime mahārāja dhātavaḥ.....

पेक्षायां ॥ अष्टादशेमे महाराज मनउपविचाराः । कतमे अष्टादश । दृष्ट पुरुषः चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा सौमनस्यदौर्मनस्योपेक्षास्थानीयानि रूपाण्युपविचरति[1] । एवं श्रोत्रादिषु वाच्यं । तेन प्रत्येकमिन्द्रियषट्के[न][2] सौमनस्यादित्रयभेदादष्टादश मनउपविचारा भवन्ति । पेयालं ॥ कतमश्च महाराजाध्यात्मिकः पृथ्वीधातुः । यत्किं चिदस्मिन् काये ऽध्यात्मं खकृखटत्वं[3] खरगतमुपात्तं । तत्पुनः कतमत् । तद्यथा केशो रोमाणि नखा दन्ता इत्यादि । कतमश्च महाराज बाह्यः पृथ्वीधातुः । यत्किंचिद्बाह्यं खकृखटत्वं[4] खरगतमनुपात्तं । अथसुच्यते बाह्यः पृथ्वीधातुः ॥ तत्र महाराजाध्यात्मिकः पृथ्वीधातुः । उत्पद्यमानो न कुतश्चिदागच्छति । निरुध्यमानो न कचित्संनिचयं गच्छति ॥ भवति महाराज समयो ऽयं [यत्स्त्री] अध्यात्मं [अहं] स्त्रीति कल्पयति[5] । सा अध्यात्ममहं स्त्रीति कल्पयित्वा बहिर्धा पुरुषं पुरुष इति कल्पयति । सा बहिर्धा पुरुषं पुरुष इति कल्पयित्वा संरक्ता सती बहिर्धा पुरुषेण सार्धं संयोगमाकाङ्क्षते । पुरुषो ऽप्यध्यात्मं पुरुषो ऽस्मीति कल्पयतीति पूर्ववत् । तयोः संयोग[180b]-ाकाङ्क्षयां संयोगो भवति । संयोगप्रत्ययात्कायं जायते ।

---

[1] Çikṣās. omits *rūpāṇy*.—Our reading is supported by Tibetan.

[2] From Çikṣās.

[3] Çikṣās. has Kakkhaṭatva—See p. 245, n. 2.

[4] MS. khakkhaṭam.

[5] Çikṣās.: *Sa samayo yat strī.—adhyātmam* in marg.

तत्र महाराज यस्य संकल्प्यते[1] यस्य संकल्पयिता उभयमेतन्न संविद्यते। स्त्रियां स्त्री न संविद्यते। पुरुषे पुरुषो न संविद्यते। इति स्वप्नसदृशः संकल्पो जायते[2]। सोऽपि संकल्पः सद्भावेन न संविद्यते। यथा संकल्पः। तथा संयोगोऽपि कथञ्चनापि स्वभावेन न संविद्यते। यस्य स्वभावतो न संविद्यते तत्कथं सकृच्चटत्यं जनयिष्यति। इति हि महाराज संकल्पं ज्ञात्वा सकृच्चटत्यं वेदितव्यं यथा सकृच्चटत्यमुत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छतीति[3]। भवति महाराज धर्मतो यद्दृष्टं कायः प्रज्ञानपर्यवसानो भवति। तस्य तत्सकृच्चटत्यं संक्षिप्यमाणं संनिरुध्यमाणं न पूर्वां दिशं गच्छति। न दक्षिणां न पश्चिमां। नोत्तरां। नोर्ध्वं। नाधो। नानुविदिशं गच्छति। एवं महाराजाध्यात्मिकः पृथिवीधातुर्दृष्टव्यः। पेयालं[4]॥ तत्र महाराज पृथिवीधातोरुत्पादोऽपि शून्यो व्ययोऽपि [शून्य]। उत्पन्नो [ऽपि] पृथिवीधातुः स्वभावशून्यः[5]॥ इति हि महाराज पृथिवीधातुः पृथिवीधातुत्वेन नोपलभ्यते। अन्यत्र व्यवहारात्। सोऽपि व्यवहारो न स्त्री न पुरुषः। एवं[6] महाराज यथा-

---

1 Çikṣās.: saṁkalpo.

2 Çikṣās.: jāteḥ.

3 Çikṣās, has: ..... na kutaç cid āgacchati nirudhyamānaṁ na kva cit saṁnicayaṁ gacchatīti.

4 Peyālam = Çikṣās. 245. 18—246. 12.

5 The Tibetan does not support these readings: sai khams te hbyuṅ-ba yaṅ stoṅ, sai khams hjig-pa daṅ hbyun. ba yaṅ ṅo-bo-ñid-kyis stoṅ-no.

6 Çikṣās.: evam evaitat.....

भूतं सम्यक् प्रज्ञया द्रष्टव्यमिति ॥ [1]तेन का मन्यना। मन्यना मारगोचरः। तत्कस्य हेतोर्मन्यनापगता हि सर्वधर्मा इति ॥

एवं कायस्मृत्युपस्थानं प्रतिपाद्य वेदनास्मृत्युपस्थानमुपदर्शयितुं वेदनां विचारयन्नाह। यद्यस्तीत्यादि।

यद्यस्ति दुःखं तत्त्वेन प्रहृष्टान् किं न बाधते।
शोकाद्यार्ताय मृष्टादि सुखं चेत्किं न रोचते ॥ ८९

त्रिविधा हि वेदना सुखा वेदना। दुःखा वेदना। अदुःखासुखा चेति। तत्र रूपवद्वेदनापि परमार्थतो नास्ति। कथमिति चेत्। यद्यस्ति दुःखमयातं वेदितं। तत्त्वेन परमार्थेन। तदा प्रहृष्टान् किं न बाधते। संतोषयुक्तान् किं न दुःखयति। [181ᵃ] सुखमपि यद्यस्ति तत्त्वेन तदा शोकाद्यार्ताय। आदिशब्दात्कामभवोन्मादार्ताय। मृष्टादि सुखं चेत्। मृष्टादि सुरसमाहारपानादि। आदिशब्दात्सुकृच्चन्दनादि सुखं सुखहेतुत्वात्। सुखं चेद्यदि किं न रोचते। न हि वस्तु यत्स्वभावं कदा चिदपि निवर्तितुमुत्सहते। तस्मात्कल्पनोपस्थापितमेव सुखदुःखं वेदनीयमिति ॥

---

[1] Çikṣās. 251. 8: tena kā manyanā, manyanā ca nāma mahārāja māragocaraḥ, amanyanā buddhagocaraḥ. tat kasya hetoḥ.....—Tibetan translators do not agree as concerns *manyanā*. We have had above (p. 508) *mtshan-ma* (=nimitta). Here we have: des-na ci-zhig-la dpyad-par bya ste. dpyad-par-bya-bai yul ma yin-no.....chos thams-cad ni dpyad-pa daṅ bral-bao. (=tena kutra vicāryam? nāsti vicāraviṣayaḥ...vicārāpagatā sarvadharmāḥ]—Çikṣās. has *rlom-sems*='pride, self-consciousness.'—Bendall compares maññanā, Dh.-Sṇi, 1116. 1233; see also Nettipak. 24 and manana (rlom-pa), amanana (Madh. vṛtti, p. 381, n. 5).

यदुक्तं प्रहृष्टात् किं न बाधत इति । तत्र परस्य समाधानमाह । बलीयसेत्यादि ।

बलीयसाभिभूतत्वाद्यदि तन्नानुभूयते ।

न हि प्रहृष्टावस्थायां सर्वथैव दुःखमसत् । किं तर्हि बलवद्भूतदृप्तिना सुखेन तिरस्कृतत्वात् विद्यमानमपि नानुभूयते । बलीयसा ऽतिबलवता सुखेनाभिभूतत्वादुपहतत्वात् । यदपि यदि तद्दुःखं नानुभूयते । न वेद्यत इत्युच्यते । तदा न युक्तमेतत् । इत्याह वेदनात्वमित्यादि ।

वेदनात्वं कथं तस्य यस्य नानुभवात्मता ॥ ९०

वेदनात्वं वेदनास्वभावत्वं कथं केन प्रकारेण तस्याव्यक्तस्य सुखस्य यस्य नानुभवात्मता । यस्य नानुभूयमानस्वभावता । वेद्यत इति हि वेदनोच्यते । वेदनानुभव इति वचनात् । यदि चावेद्यमानापि वेदना स्यात् । तदा न किं चित्र वेदना स्यादित्यतिप्रसङ्गः ॥ अथापि स्यात् । न सर्वथा नानुभूयते । किं तु । सूक्ष्मतयानुभूतमप्यननुभूतकल्पमित्याह । अस्तीत्यादि ।

अस्ति सूक्ष्मतया दुःखं स्थौल्यं तस्य कृतं ननु ।
तुष्टिमात्रा ऽपरा चेत्स्यात्तस्मात्साप्यस्य सूक्ष्मता[1] ॥ ९१

अस्ति विद्यते । सूक्ष्मतया अनुपलक्ष्यमाणतया दुःखं तर्हि

[1] Dev. 85 has: tuṣṭimātrāpaçreṣṭhā cet = tuṣṭimātrā'pareṣṭā cet.

बलीयसा सुखेन किं हतमस्य । स्तोकमस्य हतं ननु । प्रवृद्धावस्थायां प्रवृत्तेन बलवता सुखेन स्तोकं प्रावल्पमस्य दुःखस्य हतमभिभूतं । ननु । नन्विति परस्य संबोधने । इति मतं भो तव । न हि सूक्ष्मता नाम दुःखस्य सातानुभवकाले का चिदुपलभ्यते । तत्कथं सूक्ष्मता तस्येति व[181b]क्तव्यं[1] । अथ तुष्टिमात्रा ऽपरा ---- तस्मात्[2] । तस्मादुद्भूतवृत्तेः सुखात् । अपरा तुष्टिमात्रा द्वितीया सुखमात्रा अल्पीयसी सुखकणिका स्यात् । दुःखस्य सूक्ष्मता भवेत् । वेद्यद्यभिप्रेतं । ननु सात्यस्य सूक्ष्मता सापि तुष्टिमात्रा ऽपरा । अस्य सुखस्यैव सूक्ष्मता । न तु दुःखस्य । तुष्टेः[3] सुखजातित्वात् । इति दुःखस्य सूक्ष्मता ऽवेद्यस्वभावा सुखानुभवकाले नास्त्येवेति निश्चितं ॥

स्यादेतत् । न दुःखं काल्पनिकतया कादाचित्कं । किं तर्हि कारणवैकल्यात् कदा चिदुपलभ्यते । इत्यत्राह । विरुद्धे- त्यादि ।

विरुद्धप्रत्ययोत्पत्तौ दुःखस्यानुदयो यदि ।

दुःखेन विरुद्धस्य सुखस्य यः प्रत्ययो हेतुः स्पर्शः । तस्यो- त्पत्तौ आभिमुख्ये सति । अथ वा । विरुद्धस्य प्रत्ययस्य सुखहेतोरुत्पत्तौ जन्मनि विरुद्धः प्रत्ययो ऽस्येति वा । दुःखे-

---

[1] MS. vaktavyam atha.

[2] The MS. is almost illegible—the Tib.: on-te de ni de-las gshan dga-sam zhes te de-las ni phul-du byuñ-bai bde-las so. =atha sā eva [duḥ-khasūkṣmatā] tasmād aparā tuṣṭimātrā iti tasmād eva udbhūtavṛtteḥ sukhāt.

[3] MS. tuṣṭiḥ.

नेत्यपेक्षायामपि गमकत्वात् भवति समाप्तः । तस्योत्पत्तौ सत्यां प्रवृत्तावस्थायां हेतुवैकल्यात् दुःखात्तदयो दुःखात्तु-त्पत्तिरिष्यते । तदा ।

कल्पनाभिनिवेशो हि वेदनेत्यागतं ननु ॥ ९२

ननु यदेवास्माभिरभिहितं तदेव सांप्रतमागतमायातं । किं तत्कल्पनयाभिनिवेशः[1] । कल्पनया कृतो यो ऽभिनिवेशः । स्थिरवधारणे । स एव वेदना सुखा दुःखा तदितरा वा । नान्यदास्रवं सुखादिसुखादिहेतुर्वास्ति । इति । तथा हि निजस्वभावरहितमपि यत्सुखसाधनत्वेन परिकल्पितं तदभि-निवेशात्सुखं वेदितमुत्पद्यते । इतरस्मादितरत् । कथमन्यथा यदेवान्यस्य दुःखसाधनं तदेवापरस्य कस्य चित्सुखसाधनं स्यात् । तस्यैवैकस्य यस्य ग्रन्थश्रवणादपि दुःखमासीत् पुनः कालान्तरेण तस्य दर्शनात्प्रीतिरुपजायते । तस्मात्कल्पनिकमेव सु[182ᵃ]खादिकं तत्साधनं वा न वास्तवं । आह च ।

अहिर्मयूरस्य सुखाय जायते
विषं विषाभ्यासवतो रसायनं ।
भवन्ति चानन्दविशेषहेतवो
सुखं तुदन्तः करभस्य कण्टकाः ॥ इति[2] ॥

वेदना ऽभिनिवेशस्वभावत्वादेव च विचारेण निवर्तयि ग्रन्थत इत्याह । अत एवेत्यादि ।

---

1 MS. kalpanāyābhi.°—Tib. rtogs-pas mṅon-par shen.

2 Compare the Uttarakaṇṭakabhakṣaṇanyāya, Col. Jacob, First handful, p. i

अत एव विचारोऽयं प्रतिपक्षो ऽस्य भाव्यते ।

अत एवेति । यत एवाभिनिवेशस्वभावा वेदना । अत एव विचारो ऽयं विमर्शो ऽयं । प्रतिपक्षो विरोधी निराकृति-कारणत्वात् । अस्याभिनिवेशस्य सुखादिरूपस्य । भाव्यते विचिन्त्यते । तत्साधनाभावे तदभिनिवेशाभावात् ॥ अपि च । इत्यमप्यभिनिवेशो वेदनेति । आह । विकल्पेत्यादि ।

विकल्पक्षेपसंभूतध्यानाहारा हि योगिनः ॥ ९३ ॥

अत एवेति [अत्रापि] वर्तते[1] । विकल्प एव क्षेपं जन्म-भूमित्वात् । तस्मिन् संभूतं जातं ध्यानं विविक्तं कामैर्विविक्तं पापकैरकुशलैर्धर्मैः सवितर्कं सविचारं समाधिजं प्रीतिसुखमि- त्यादि । ध्यानादि भावना समाधिसमापत्तेर्विकल्पभवत्वात्[2] । तदेवाहारः । शरीरयापनाहेतुत्वात् । येषां ते तथोक्ताः । के ते । योगिनः । हिर्यस्मात्कल्पनानिर्मितप्रीतिसुखाहार-संधारितशरीरा योगिनः । तस्मात्कल्पनाभिनिवेशो, वेदनेति सिद्धं । एवं हेतुमभ्युपगम्याभिनिवेशो वेदनेति प्रतिपादितं । यांप्रतं क्षेत्रमभिसंभवादेव न वेदना वस्तुसती युक्तेत्याह । यान्तरावित्यादि ।

---

[1] de-fiid-kyi-phyir shes-pa ni hdir yaṅ hbrel-to.

[2] So MS.—Tib. bde-ba shes-pa-la sogs-pai bsam-gtan ni bsgom-pa yin-no-tiṅ-ṅe-hdsin ni sñoms-par hjug-pai yin-no. rnam-par rtog-pa-las byuṅ-ba yin-pai-phyir-ro. = °*sukham ityādidhyānaṁ bhāvanā, samādhiḥ samāpattiḥ, vikalpa° bhavatvāt.*

सान्तराविन्द्रियार्थौ चेत्संसर्गः कुत एतयोः।

अथमत्र समुदायार्थः। स्पर्शप्रत्यया वेदना। विषयेन्द्रियविज्ञानानां त्रयाणां संनिपातस्य स्पर्शः। स्पर्शाः षट् संनिपातजा इति वचनात्। स च त्रिकसंनिपातजः स्पर्श एव न घटते। कुतस्तत्प्रत्यया वेदना भविष्यतीति। तथा हि। इन्द्रियार्थयोः सान्तरयोर्वा स्यान्निरन्तरयोर्वा। तत्रेन्द्रियार्थावत्रवि[182b]यौ सान्तरौ सव्यवधानौ यदि तदा संसर्गः संनिपातो मीलनं। कुतः कस्मात्। एतयोरिन्द्रियार्थयोः। नैव युज्यते। स्पर्शो हि संपर्क उच्यते। व्यवधाने सति स कथं भवेदिति भावः॥ अथ द्वितीयः प्रकारः। सोऽपि न युज्यत इत्याह। निरन्तर[ल] इत्यादि।

निरन्तरत्वेऽप्येकत्वं कस्य केनास्तु संगतिः॥ ९४

निरन्तरत्वेऽपि व्यवधानाभावेऽपि सति। एकत्वं तादात्म्यमिन्द्रियार्थयोः। एवं हि तयोः सर्वात्मना नैरन्तर्यं भवेत्। सत्योरपि नांशेन व्यवधानं स्वात्मधर्मता[1] च। तथान्तर्भावे तत्त्वमेव। एवं च कस्य केनास्तु संगतिः। एकत्वे सति भेदाभावात्। किं केन संगतं स्यात्। न ह्यात्मनैवात्मनः संगतिर्युक्ता॥ स्यादेतत्। निरंशानामेव परमाणूनां संसर्गो वस्तुतः। न च तथांशाभिव्यवहारो युक्तः। स्थूलरूपाणामेव तत्संभवात्। तत्र च संसर्गदूषणे न किं चिद्दूष्यत[2] इत्याह। नाणोरित्यादि।

---

[1] From Abhidharmakoça, iii, 30.

[2] MS. sadharmitā, i erased.

[3] MS. from a second hand ddēyate.

नाणोरणौ प्रवेशोऽस्ति निराकाशः समश्च सः।

परमाणूनामपि नैव संपर्को युक्तः। यत एकस्यापरमाणोरन्यस्मिन्नणौ न प्रवेशोऽस्ति। नास्त्यभावोऽस्ति। कुतः। यो यस्मात्। निराकाशः स नीरन्ध्रः परमाणुः। समः स तुल्यः। भिन्नोन्नताभावात्[1]। इति कथं निरंशस्य संगतिरस्तु[2]॥ अथापि स्यात्। मा भूदणोरणौ प्रवेशः। संगतिमात्रं केवलमस्तु। तावता सिद्धं नः साध्यमित्याह। अप्रवेश इत्यादि।

अप्रवेशे न मिश्रत्वममिश्रत्वे न संगतिः॥ ९५

सर्वात्मना हि संपर्कः संगतिरणोः। अन्यथा सांशत्वप्रसङ्गात्। तथा च तत्स्वरूपं स्वात्मना व्याप्नुवत एव तेन संगतिः। एवं तत्स्वरूपमिश्रत्वाभावे संगतिर्न स्यात्। तच्च मिश्रत्वं तच्च प्रवेशमन्तरेण न भवेत्। इत्यमप्रवेशे प्रवेशाभावे सति न मिश्रत्वं नासंभिन्नरूपत्वं। अमिश्रत्वे [183ᵃ][3] मिश्रत्वाभावे च न संगतिर्नासङ्गः॥ निरंशस्य सर्वथैव संसर्गो न युज्यत इत्याह। निरंशस्य चेत्यादि।

निरंशस्य च संसर्गः कथं नामोपपद्यते।

निरंशत्वांशशून्यत्वं च पदार्थस्य। यो दूषणान्तरमुद्भावयति। संसर्गो भोजनं कथं नामोपपद्यते। नामेति संभावनायां।

---

1 *Unna [ta] tābhāvat?*

2 *Praveço stu?*

3 The fol. 183 is numbered 184 in the old pagination (letter-numeral); 184 becomes 185.

कथं संसर्गः संभाव्यते। सर्वाभ्युपगम्याप्यवस्तुत्वेनाग्रेण भवितव्यं। यस्य पुनरंश एव नास्ति तस्यामूर्तस्यांशाभावेऽसत्त्वमेव प्राप्तमिति भावः[1]॥ न चैतद्भ(व)तो[2] ऽपि प्रमाणप्रतीतं क्व चिद्दृश्यतीत्याह। [संसर्गं इत्यादि।

5 संसर्गे च निरंशत्वं यदि दृष्टं निदर्शय॥ ९६

.....रह।] विज्ञानस्य त्वित्यादि।

विज्ञानस्य त्वमूर्तस्य संसर्गो नैव युज्यते।

तुरतिग्रयाभिधाने। विज्ञानस्य विषयविज्ञप्तेः। पुनः संसर्गो नैव युज्यते। न संगच्छते। कुतः। अमूर्तत्वेति हेतुपदमेतत्। मूर्तिशून्यस्य। विज्ञानस्य। अमूर्तत्वादित्यर्थः। परस्परसंपर्को हि संसर्गः। स च मूर्तिमतामेव विद्यते। यस्य तु मूर्तिरेव नास्ति। तस्य कथं संसर्गः स्यात्॥ इति यद्यावामपि संसर्गमवधूय संप्रति समूह एव वस्तुसन्नास्ति इति प्रतिपादयन्नाह। समूहस्यापीत्यादि।

15 समूहस्याप्यवस्तुत्वाद्यथा पूर्वं विचारितं॥ ९७

अपि पूरणसमुच्चये। समूहस्यापि संघातस्यापि। अवस्तुत्वात्। वस्तुरहितत्वादश्वविषाणवत्। संसर्गो नैव युज्यत इति

---

[1] See IX, 87.

[2] MS. bhāgato.

प्रज्ञतेन संबन्धः। समूहस्यैवाभावात्। कथं पुनरवस्तुकलं। यथा पूर्वं विचारितं। यथा प्राक्निरूपितं। एवमङ्गुलिपुञ्जलादि-त्यादिना[1] ॥ हेत्वसंभवमेवोपसंहरन्नाह। तदेवमित्यादि।

तदेवं स्पर्शनाभावे वेदनासंभवः कुतः।

तस्मादेवं प्रतिपादितक्रमेण स्पर्शनाभावे विषयसंपर्काभावे। वेदनासंभवः कुतः। वेदनायाः सुखादिरूपायाः संभव उत्पादः। कुतो। नैव युज्यते। कारणाभावे कार्यस्य संभवायो[183b]गात्। इति परमार्थतो वेदनाभावे हिताहितविषयस्यासंभवात्।

किमर्थमयमायासः।

सुखदुःखसाधनप्राप्तिपरिहाराय यो ऽयमायासः क्रियते स किमर्थः। अकाग्रचर्वणार्थमिव नैवोचित इति भावः॥ मा भूत्सुखसाधनाय। दुःखाभिभोढुमग्रकत्वात् तत्परिहाराय भवतु चेदाह।

बाधा कस्य कुतो भवेत् ॥ ९८

वेदनाया विचारेण निःस्वभावत्वाद्बाधा [ऽ]विचारतः। आत्मादेः पूर्वनिरस्तत्वाद्वेदकाभावः। उपघातहेतोरपि विकल्प-कल्पितत्वात्। न परमार्थतः सत्यं। इत्येवं बाधा पीड़ा वेदनाभावात्। कस्य वेदकाभावाद्भवेत्। कुत उपघातहेतो-रभावाच्च भवेत्। नैव परमार्थतः कस्य चित्कुतश्चित्त्वात्।

---

1 IX, 86.

तस्मादेदित्रभावतो ऽपि[1] वेदना न युक्ता ॥ संप्रति वेदनाभावात्तत्प्रत्यया[2] स्पर्शापि कारणविरहात्परमार्थतो नोत्पाद्यत इत्युपदर्शयितुमाह। यदा नेत्यादि।

यदा न वेदकः कश्चिद्वेदना च न विद्यते।
तदावस्थामिमां दृष्ट्वा तृष्णे किं न विदीर्यसे[3] ॥ ९९

यो वेदनां वेदयते स वेदको। यदा कश्चिदात्मादिर्नास्ति तदभावात्समनन्तरनिरूपणाच्च वेदना न विद्यते। तदावस्थामिमामेवंविधां स्वजन्मविकलां दृष्ट्वा। उपलभ्य। तृष्णे किं न विदीर्यसे। तदुःखदुःखितापि सती किं न विगीर्यसे[3]। यदप्यपि तद्वियोगविधुरा त्वमात्मानं न सुखयसि ॥ स्यादेतत् यदि वेदको न स्यात्। वेदना च नास्ति। केनार्थं तर्हि सुखसाधनत्वादिना भावेषु दृष्टादिव्यवहारः प्रवर्तते। इत्याशङ्क्याह। दृश्यत इत्यादि।

दृश्यते स्पृश्यते चापि स्वप्नमायोपमात्मना।
चित्तेन सहजातत्वाद्वेदना तेन मेक्ष्यते ॥ १००

दृश्यते चक्षुरिन्द्रियजेन[4]। स्पृश्यते कायेन्द्रियजातेन चित्तेन ज्ञानेन। एवं तर्हि चित्तमेव वेदकं वस्तुसदस्तीति चेदाह

---

1 MS. *vaiditrabhāvato*; below p. 523, l. 10 *vedayitr*.

2 MS. vedānānamabhāvāt.

3 Contrast the readings.

4 So MS.

ASIATIC SOCIETY OF

स्वप्नज्ञानोपमानेन। स्वप्नोपमज्ञा[184a]नेन। ज्ञानोपमज्ञानेन च। प्रतीत्यसमुत्पन्नेन चित्तेन। न तु परमार्थतः॥ कथं चित्तमात्रमिदं चित्तेन दृश्यते। सहजातत्वात्। चित्तेन सहोत्पन्नत्वात्। चित्तेन सह जन्म [यस्य][1] तस्य दर्शनमेकसामग्रीप्रतिबद्ध[द्ध]त्वात्। प्रतीत्यसमुत्पादज्ञाचिन्त्यत्वाच्च। न तु परमार्थतो दर्शनमस्ति येनैवं दृष्टादिव्यवहारः॥ वेदना तेन नेष्यते। येन दृष्टसुखसाधनादिव्यवहारो ऽभ्युपगत एव। तेन कारणेन वेदना नेष्यते। न दृश्यते वस्तुतः॥ अथापि स्यात्। न सहजं दृश्यते। अपि तु ज्ञानं विषयाकारतया तत उत्पद्यमानमुत्तरकालं तस्य ग्राहकमुच्यते। इत्येतदपलक्षयितुमाह। पूर्वमित्यादि।

पूर्वं पश्चाच्च जातेन स्मर्यते नानुभूयते।

अवश्यं सहजातस्य वेदनं। अन्यथा पूर्वं प्राग्भावि पश्चादुत्तरकालं जातेनोत्पन्नेन ज्ञानेन। स्मर्यते नानुभूयते। स्मृतिरूपेण विषयीक्रियते न साक्षादिष्यते। तज्ज्ञानकाले तस्यातीतत्वात्। न चातीतस्य स्वरूपेण वेदनमुचितमविद्यमानत्वात्। स्वरूपवेदनं चानुभवः। तस्मात्स्मरणज्ञापनमेतत्। तच्च पुनः न स्वरूपवेदनं। वेदनायाः स्वभावप्रज्ञापकं सहजत्वेनाभिप्रेतमित्याह। ज्ञातमानमित्यादि।

---

[1] The reading of MS. (erased and second hand) may be *janmaivam*.

स्वात्मानं नानुभवति ।

स्वात्मानं खं स्वरूपं नानुभवति न वेदयते । स्वसंवेदनस्य पूर्वं निरस्तत्वात् ॥ अन्येन तर्हि सा ज्ञानेनानुभूयते वेदना । आह ।

न चान्येनानुभूयते ॥ १०१

न च नैव । अन्येन तत्समानकालभाविना ज्ञानेनानुभूयते । वेद्यते । ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेणावेदनात् ।

न चास्ति वेदकः कश्चिद्वेदनातो न तत्त्वतः ।

न च नैवास्ति वेदकः कश्चिदो वेदनां वेदयते । चित्त-मन्यदा । अतो अस्मात्कारणाद्वेदना अनुभव इति वेदना-स्वलक्षणशून्यत्वाद्वेदना न तत्त्वतः न परमार्थतः । अन्य[184b]चाभि-निवेशात् । तत्स्वरूपप्रतिपाद कस्य कस्य चिदभावात् ॥ [1]एतदुक्त-मार्यासप्तशतिसूत्रे । अपि तु खलु पुनरभिनिवेशो वेदना । परिग्रहो वेदना । उपादानं वेदना । उपलम्भो वेदना । विपर्यासो वेदना । विकल्पो वेदनेत्यादि । धर्मसंगीतिसूत्रेऽप्युक्तं ।

वेदनाऽनुभवः प्रोक्ता येनाऽसावनुभूयते ।
वेदको वेदना वेद्यः पृथग्भूतो न विद्यते ॥[2]
एवं स्मृतिरुपक्षेया वेदनायां विचक्षणैः ।
यथा बोधिसत्त्वा ज्ञेया ज्ञात्वा बुद्धा प्रभाकरा ॥

1.1.Çikṣāsamuccaya, 233, 7-13.

[2] So MS. Çi-has *vedako vedanād anyaḥ*-Our reading is more than doubtful.

तस्माद्वेदकवेदनाभावशून्यं प्रतीत्यसमुत्पन्नमायं निर्वा-
पारमस्वाभिकं मायाप्रपञ्चवदुपलम्भगोचरतामुपगतमिदं कर्ते-
वरमवभासते। इति न कस्य चित्सुखं वा दुःखं वा स्वकीयं
भवतीत्याह। निरात्मक इत्यादि ।

निरात्मके कलापेऽस्मिन् क एव बाध्यते ऽनया ॥ १०२

निरात्मके कस्य चिदात्मादेर्वेदकस्याभावादस्वामिके कलापे।
एकस्यानुयायिनो ऽभावात्। प्रतीत्यसमुत्पन्नमायेऽस्मिन्
मायास्वभाववदुपलम्भगोचरतामुपगते। एवमिन्द्रजालवत्प्रच्छन्।
संजातविस्मयो ब्रूते। क एवं बाध्यतेऽनया। एवमुक्तवचनेन कस्य
चिद्वेदयितुरभावाद्वेदनायाश्च। कः परमार्थतोऽनया वेदनया
बाध्यते। पीड्यते। विचारतो नैव कश्चित्। तस्मान्मिथ्या-
विकल्प एवायं सुखादिसाधनाध्यवसायः। तदेतद्वेदनाकृत्युप-
स्थानं दर्शितं ॥

सांप्रतं चित्तकृत्युपस्थानमुपदर्शयितुमाह। नेन्द्रियेष्वित्यादि।

नेन्द्रियेषु न रूपादौ नान्तराले मनः स्थितं।
नाप्यन्तर्न बहिश्चित्तमन्यत्रापि न लभ्यते ॥ १०३

तत्र षष्ठं तावन्मनोविज्ञानं निरूपयति। तथा च पुनरिदं
मनोविज्ञानं स्वयमुपस्थितं। तत्र न तावदिन्द्रियेषु चक्षुरादिषु
मनः स्थितं स्थितिमुपगतं। न रूपादौ विषये मनः स्थितं।
नान्तराले। नापीन्द्रियविषययोरन्तराले मध्ये न[185a]नः

चित्तं । एकत्वाद्यभिनिवेशाभावात् । नाप्यन्तर् [ग] बहिश्चित्तं । नाप्यन्तर्बहिर्मध्ये कायस्य चित्तं । नापि चक्षुः । न बाह्येषु प्रदीपादिषु चित्तं लभ्यते । अन्यत्रापि न लभ्यते । सर्वेभ्यः स्थानेभ्यः । अन्यत्रापि क्व चिद्देशान्तरे क्वचन वा न लभ्यते । न प्राप्यते विचारतः ॥ तथा क्व चित्कथं चिन्नवति ततः कथं तस्य निषेध इत्यत्राह । यत्र काय इत्यादि ।

यत्र काये न चान्यत्र न मिश्रं न पृथक् क्व चित् ।
तत्र किं चिदृतः सत्त्वाः प्रकृत्या परिनिर्वृताः ॥ १०४

यच्चित्तं न काये वा[1] बाह्याभ्यन्तरे प्रदेशे । न चान्यत्र नैव कायादन्यत्र बाह्ये वस्तुनि । न मिश्रं क्रियाविशेषवत्तेतत् । द्वयोराध्यात्मिकबाह्ययोर्मिश्रमपि न चित्तं । यच्चित्तं न पृथक्त्वात् । नापि पृथक् स्वातन्त्र्येण च क्व चिद्यच्चित्तं यच्चित्तं । तत्परमार्थतो न किं चिन्न वस्तुसत् । कल्पनोपदर्शितमेव तत् । आर्यसारं चित्तं मायावन्मरीचिभासो निःस्वभावत्वात् । अतोऽवधारणात्सत्त्वाः प्राणिनः प्रकृत्या स्वभावेन परिनिर्वृताः परिक्षुण्णभावा निःस्वभावतावशेषेण प्रकृतिनिर्वाणेन सर्वकल्पसंज्ञासु सदा विचलनात् । स्वप्नवेव मृषापरिकल्पवशादसत्यपि सत्यमारोप्य क्लेशवशोपचयसंततिचित्तसंततयः संसारचारकावरोधनिधिदुःखानुभवसंज्ञाः परिक्षुण्णा इत्युच्यन्ते । न तु परमार्थतः ॥ इति मनो विचार्यापि । चक्षुरादिविज्ञानं विचारयन्नाह । श्रोत्रादित्यादि ।

[1] So MS.

ज्ञेयात्मूर्णं यदि ज्ञानं किमाकलम्ब्यास्य संभवः।
ज्ञेयेन सह वेद्यज्ञानं किमाकलम्ब्यास्य संभवः॥ १०४॥

तथा हि [न] क्वचित्सदा[1] स्वरूपमवस्थितं ज्ञानं। किं तु चक्षुरादिसामग्रीं प्रतीत्योत्पद्यमानं रूपादिज्ञेयग्राहकमित्युच्यते। इति परस्याग्रयमाग्रङ्ग्न विकल्पयति। तत्पुनर्ज्ञेयात्पूर्वं वा स्यात्। ज्ञेयसमानकालं वा ज्ञेयस्य पश्चादिति। तत्र यदि प्राचीनो विकल्पस्तदाह। ज्ञेयाद्ग्राह्यविषयात्। पूर्वं प्रागेवोत्पन्न एव ज्ञेये यदि ज्ञानमुत्पन्नमभिधीयते। तदा किमाकलम्ब्यास्य संभवः। पूर्वं ज्ञेयमालम्बनमन्तरेण किमालम्ब्य किमाश्रित्यास्य[2] संभव उत्पादः॥ द्वितीयपक्षमाश्रित्याह। ज्ञेयेन ग्राह्यविषयेण सह समानकालं वेद्यदि ज्ञानं किमाकलम्ब्यास्य संभवः। समानकालस्य ज्ञेयस्याकारवत्तया ग्रहणालम्बनत्वात्। ग्राकारश्च विषय इति वचनात्[3]॥ अथ तृतीयः [185b] प्रकारः स्वीक्रियत। अथेत्यादि।

अथ ज्ञेयाद्भवेत्पश्चात्तदा ज्ञानं कुतो भवेत्।

अथेति पृच्छार्थां। ज्ञेयादिति पूर्वं ज्ञेयं। पश्चात्तदनन्तरं निष्पन्ने ज्ञेये भवेदुत्पद्येत ज्ञानं। तदा ज्ञानं कुतो भवेत्। ज्ञानकाले ज्ञेयस्य निष्पन्नत्वात्। कुत ग्रालम्बनात्। ज्ञानं

---

[1] *d*, second hand; *sadasad*? or *kva cit sadrūpam*?

[2] First hand *ūgrtya*.

[3] Compare above IX, 22.

भवेत्। किमाश्रित्योत्पद्येत[1]। तस्मादिषयादिषामपीतोऽपि परमार्थतो न सिध्यति ज्ञानं।

इदं चित्तस्मृत्युपस्थानमार्यरत्नकूटादिष्वभिहितं[2]। स एवं चित्तं [परि]गवेषते। कतरत्तच्चित्तं[3] रज्यति वा दुष्यति वा मुह्यति वा। किमतीतमनागतं प्रत्युत्पन्नं वेति। तत्र यदतीतं तत्क्षीणं। यदनागतं तदसंप्राप्तं। प्रत्युत्पन्नस्य स्थितिर्नास्ति। चित्तं हि काश्यप नाध्यात्मं न बहिर्धा नोभयमन्तरेणोपलभ्यते। चित्तं हि काश्यपाकूप्यनिदर्शनमप्रतिघमविज्ञप्तिकमप्रतिष्ठमनिकेतं[4]। चित्तं हि काश्यप सर्वबुद्धैर्न दृष्टं। न पश्यन्ति। न द्रक्ष्यन्ति। [यत्सर्वबुद्धैर्न दृष्टं न पश्यन्ति न द्रक्ष्यन्ति][5] कीदृग्रूपस्य प्रचारो द्रष्टव्यः। अन्यच्च वितथप्रतितया संज्ञया धर्माः प्रवर्तन्ते। चित्तं हि काश्यप मायासदृशमभूतकल्पनतया[6] विविधासूपपत्तिं[7] परिगृह्णाति। पेयालं। चित्तं हि काश्यप नदीस्रोतःसदृशमनवस्थितस्वभावं। चित्तं हि काश्यप दीपार्चिःसदृशः हेतुप्रत्ययतया प्रवर्तते। चित्तं हि काश्यप विद्युत्सदृशं क्षणभङ्गानवस्थितं। चित्तं हि काश्यपाकाशसदृशमागन्तुकैः क्लेशोपक्लेशैरुपक्लिश्यते।

---

1 MS. *ārtya*.
2 Quoted in Çikṣās. from Ratnakūṭa, p. 233, 15-234, 18.
3 Çi. has *katarat tu*.
4 Çī. has *arūpam*.
5 From Çi.
6 Çi. has *kalpanayā*.
7 *Skye-ba*-rebirth (Bendall).

षेधाङ्गं। यावच्चित्तं हि कायस्य परिगवेष्यमाणं न लभ्यते[1]। यच्च लभ्यते तच्चोपलभ्यते। तच्चैवातीतं नागतं न प्रत्युत्पन्नं। तच्चाध्वसमतिक्रान्तं। यच्चाध्वसमतिक्रान्तं तच्चैवास्ति न नास्ति [इत्यादि]॥

एवं चित्तकृत्युपस्थानं प्रतिपाद्य धर्मकृत्युपस्थानं प्रतिपादयितुमुक्तमेव क्रमं योजयन्नाह। एवं चेत्यादि। [186ᵃ]।

एवं च सर्वधर्माणामुत्पत्तिर्नावसीयते॥ १०ई

चकार एवकारार्थः। एवमेव यथोदितन्यायेन सर्वधर्माणां सर्वभावानामुत्पत्तिरुत्पादो नावसीयते। न प्रतीयते। तेषामपि स्वहेतुतः पूर्वं समानकालं पश्चादुत्पत्ताविदमेव दूषणं यथासंभवं वाच्यं। उत्पादाभावान्निरोधोऽपि न युज्यते। अनुत्पन्नस्य निरोधायोगात्। अत एव चानुत्पन्नानिरुद्धस्वभावतया नित्यप्रसङ्गात्सर्वधर्मा विमोक्षाभिमुखा धर्मधातुनिर्याता आकाशधातुपर्यवसाना अप्रज्ञप्तिका अव्यवहारा अनभिलाप्या अनभिलपनीया इत्युच्यन्ते। एवं धर्मकृत्युपस्थानेनाविरहितं सर्वधर्मैष्वनासङ्गज्ञानमुत्पद्यते[2]॥

धर्मकृत्युपस्थानभावना च। आर्यक्षयमतिसूत्रे दर्शिता[3]। यदुक्तं। धर्मे धर्मानुपश्यी[4] विहरन्बोधिसत्त्वो न कं[5] चिद्धर्मं

---

1 See Madh. vṛtti, p. 45, l. 1.
2 *Anāsaṅgam* ?
3 Çi. p. 236, 6.
4 Çi.-*darçi*.
5 MS. *kim*.

यथानुत्पत्तिः । अतो न पुद्गलधर्माः । अतो न बोधिर्भवतो न मार्गो भवति । निःसरणं । सर्वधर्मा निःसरणमिति[1] विदितात्मकरण-नयाकरणायमाधिं[2] समापद्यते[3] । स सर्वधर्मेषु सर्वक्लेशेषु च क्षणिकसंज्ञां प्रतिलभते । निःक्लेशा[4] एते [धर्मा] नैते सक्लेशाः । [तत्कस्य हेतोः] । तथा ह्येते नीतार्थे[5] समवसरन्ति । नास्ति क्लेशानां संचिन्त्यो रागीभावः । न रागभावो न द्वेषभावो न मोहभावः । यथानेवानुबोधाद्बोधिः[6] । यत्प्रभावाच्च क्लेशात्प्रभावा बोधिरित्येवं कृतिमुपलापयतीति ॥ उक्तं च ।

उत्पत्तिर्यस्य नैवास्ति कस्य का निष्टंतिर्भवेत् ।
माथागजप्रकाशनमादिशान्तं[7] तु यत्नतः ॥
यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यता चैव ते मता[8] ।
तथाविधश्च बहुर्मतमश्च तथागतः ॥
तत्तथं परमार्थोऽपि तथता द्रव्यमिष्यते ।
भूतं तद्विषयादि तद्बोधाबुद्ध उच्यते ॥ इति ॥

एवं धर्मकृत्युपलक्षणमुपदर्शयता सर्व[186b]धर्मा अनुत्पत्ति-निरुद्धाः प्रकाशिताः ॥

---

1 First hand *rmdn ni.*
2 MS. *nissaraṇam* and elsewhere.
3 Qi. *anuvaraṇam nāma muhū.*
4 MS. *pratilabhate.*
5 MS. *niḥkleś.*
6 MS. *nītārthe 'vitath s.*
7 Qi. *saṃcayo.*
8 Qi. *eṣāṃ eva kleśānāṃ avabodhāt.*
9 Zgro-ba ḥgyu-mar = *gatimāyā* ?
10 MS. *matāḥ.*—Compare, ix, 35.

नाम यति। संवृतिसत्यमप्युक्तमित्युक्तं स्यात्। ततः सत्यद्वय-व्यवस्थापनं न घटत इति परिहर्तुं चोद्यमुत्थापयन्नाह। यद्येवमित्यादि।

यद्येवं संवृतिर्नास्ति ततः सत्यद्वयं कुतः।

यदि परमार्थतः सर्वधर्मा अनुत्पन्नानिरुद्धस्वभावाः। एवं यति संवृतिर्नास्ति। व्यवहारो न स्यात्। परमार्थसत्यमेवैकं स्यात्। ततः संवृतेरभावात्। सत्यद्वयं। संवृतिसत्यं परमार्थ-सत्यं चेति। यदुक्तं

संवृतिः परमार्थश्च सत्यद्वयमिदं मतं[1]

इति। तदेतत्सत्यद्वयं कुतः। नैव स्यात्। तदभावाच्च परलोकगमनकर्मक्रियाफलसंबन्धस्वभावोपार्जनादि न स्यात्। सर्वव्यवहाराभावात्॥ अथापि स्यात्। यदि नाम नास्ति तथा मरीचिकादौ जलकल्पनयेव संवृतिस्वभावया कल्पनया वृथा व्यवस्थाप्यते। ततः सत्यद्वयमुत्पन्नमित्याग्रहस्थत्वाद्। अथ चेत्यादि।

अथ साध्यसंवृत्या।

अथेति प्रश्ने। यापीति संवृतिर्न चैवं परमार्थसत्यमित्य-र्थः। अन्यथा संवृत्या कल्पनायुक्तिरूपया व्यवस्थाप्यते। अथ

---

[1] IX, 2.

वा ऽधिरथधारके निश्चलने च। अन्यथैव संहृतेति यौजनीयं। इयमेवं संघिलतो ऽन्यग्रन्थपतन[1] इत्युपदर्शनार्थमाह।

स्यात्सत्यो निर्वृतः कुतः ॥ १०७

इति। यदि परमार्थतस्तत्त्वभावशून्यमपि कल्पनाबुद्धि-
5 विषयीकरणात्। संवृतसुच्यते। यो ऽपि तर्हि सर्वधर्मनि:-स्वभावतालक्षणं परमार्थसत्यमधिगन्तुमुपस्तम्भयोगेन। सर्व-प्रपञ्चविरहात्। परिनिर्वृतिसुपपातः। सो ऽपि यस्मः परि-निर्वृतो विनिर्मुक्तः कुतो भवेत्। नैव स्यात्। तस्यापि बुद्धा विषयीकरणात्। बुद्धिश्च सर्वैव संवृतिः कल्पनात्मभावत्वात्।
10 बुद्धिः संवृतिरक्षत इति वचनात्। निर्वृतिरपि सं[187a]वृतिः स्यात्॥ अथ परिहारमाह। परचित्तेत्यादि।

परचित्तविकल्पत्वो ऽसौ।

परस्य निर्वृतत्वादन्यस्य यस्य चित्तं तस्यायौ विकल्पः। योऽयं निर्वृतस्यापि बुद्धा विषयीकरणं। न हि परचित-
15 विकल्पेनान्यस्य संवृतिर्मुक्ता। ततो ऽन्यबुद्धा विषयीक्रियमाणोऽपि निर्वृत एवासौ। कुतो यतः।

---

1 So MS.

2 See Col. Jacob, Handful of Popular Maxims, I, 2d ed., 1907, p. 14.

स्वसंवृत्या तु नास्ति सः ।

तु पूर्वस्मादिग्रहणमभिधत्ते। स्वसंवृत्या निजसंवृत्या स्वकल्पनया च इति परिनिर्वृतो नास्ति न विद्यते। परिनिर्वृत एव च इति स्वयमस्य सर्वविकल्पोपरमात्॥ अन्यथापि तर्हि कथमन्यसंवृतिः स्यादित्यत्राह। च पश्चादित्यादि।

स पश्चान्नियतः सो ऽस्ति न चेन्नास्त्येव संवृतिः॥ १०८

अस्मिन् सतीदं भवति। अस्योत्पादादिदमुत्पद्यत[1] इति। इदंप्रत्ययग्राह्यमेव संवृतिः। इति धर्मेभ्यो धर्म उत्पद्यमानः पश्चाद्भावी भवेत्। ततः स पश्चान्नियतो धर्मः यो ऽस्ति यदि तदा ऽस्त्येव संवृतिः। न चेद्यदि च नास्ति तदा नास्त्येव संवृतिः। अग्नेरुष्णत्वादिग्रहणेदंप्रत्ययताया अभावात्॥ एतदुक्तं भवति। यदि यावन्न परिनिर्वृतो बुद्धो विभावीक्रियते। नैव तावता पदार्थविकल्पसमाधेश्च तत्त्वपरिनिर्वृतिः। स्वयमस्य सर्वविकल्पप्रपञ्चोपशमात्। न रागादिक्लेशान्वितः स्वयं प्रहीणसर्वक्लेशावरणो वीतरागो ऽपि वीतरागो भवेत्। तत्त्वात्सर्वकल्पनाविरहादन्यसंवृत्यान्वितो ऽपि स्वयं परिनिर्वृत एवासौ परमार्थतः। अत एव सर्वधर्माः सर्वकल्पनामूलत्वादुत्पत्त्यादिनिरुद्धस्वभावत्वाच्च प्रकृतिपरिनिर्वृताः। आदिशब्दात् इत्यादेः।

---

1 MS. *Upalabhyata*; see p. 474, l. 18

तथापि तथाविधेभ्य एव तथाविधा अन्ये धर्मा उत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते च । मायाखभाववत् । तेन च हेतोः परिकल्पयन्ति पुनरात्मसम्भवमानाः सीदन्ताः । वास्तवरूपाभावा[187b]चानुत्पन्नानिरुद्धा इत्युच्यन्ते । खरविषाणवत् ॥

यदुक्तं[1] । शून्येभ्य एव शून्या धर्माः प्रभवन्ति धर्मेभ्य इति । आर्यक्षितिविस्तरेऽप्युक्तं[2] ।

संस्कार[3] प्रदीप चर्चिवत् । क्षिप्रमुत्पत्तिनिरोधधर्मकाः ।
अनवस्थित मारुतोपमाः । फेनपिण्डेव चयार दुर्बलाः ॥
संस्कार गिरोह शून्यकाः । कदलीस्कन्धसमा गिरीक्षते[4] ।
मायोपम चित्तमोहना । वालजालापण रिक्तमुष्टिवत् ॥

येषां ।

यथा सूत्रं प्रतीत्य वस्त्रं । रज्जुमायामवस्थेन वर्तिता ।
पटिपन्नं वस्त्रं वर्तते । तेषु एकैकत्र[5] नास्ति वर्तिना ॥
तथा सर्वभावाश्चवर्तिनो[6] । अन्यमन्योपचयेन निर्मिता ।
एकैकत्र[7] तेषु वर्तनो [1] पूर्वं अपरान्तं नोपलभ्यते ॥
सूक्ष्मात्सूक्ष्मा दृश्यते । सूक्ष्मार्थज्ञानिनं चोपलभ्यते ।

---

1 See p. 355, l. 13.

2 Raj. Mitra, pp. 209, 210, 211. Lefmann, p. 176. See Çikṣas, p. 237, Madhyamakavṛtti, p. 551—I give the readings of the MS. without corrections.

3 Second hand *saṃskārā*.

4 Second hand *nirikṣyante*.

5 Second hand *ekaikaça*.

6 Second hand *cirtaṇo* (?).

7 Second hand *tyaṇa*.

न च तच्च न चैव स्यान्नतो । एवं संस्कार[1]दुःखेदमार्यतः ॥
अरणि यथ चोत्तरारणि । इच्छयायासयथेभि[2] संगतिः ।
इति प्रत्ययतोऽग्निर्जायते । जातु कृतुकार्थं[3] जगु निदश्यते ॥
अथ पण्डित[4] कश्चि मार्गते[5] । कुतो ऽयमागत[6] कुत्र याति वा ।
विदिग्रो दिग्रि सर्वं मार्गतो । नागतिर्नाम्न गतिश्च लभ्यते ॥
स्कन्धायतनानि धातवः । इच्छा अविद्या[7] इति कर्मप्रत्यया ।
यामपि तु क्लेशमूलना[8] । सा च परमार्थत[9] नोपलभ्यत । इति ॥

चतुस्तवेऽप्युक्तं[10] ।

निरुद्धादनिरुद्धाद्वा बीजादङ्कुरसंभवः ।
मायोत्पादवदुत्पादः सर्व एव तथोच्यते ॥
अतस्तथा जगदिदं परिकल्पसमुद्भवं ।
परिज्ञातमबुद्धैतमनुत्पन्नं न नश्यति ॥
नित्यश्च संस्कृतिर्नास्ति नैवानित्यश्च संस्कृतिः ।
स्वप्नवत्संस्कृतिः प्रोक्ता तथा तत्त्वविदां वर ॥ इति ॥

तस्मात्परमार्थत उत्पादनिरोधाभावे[188a]ऽपि न संस्कृत्यविरोध इति सर्वं समञ्जसं ॥ ननु यदि परमार्थतो-

---

1 Second hand *saṁskāra*.

2 From a second hand; first hand illegible.

3 = *kṛtakārya*.

4 Second hand *°taḥ*.

5 Second hand *n-mārgate*.

6 Second hand *°taḥ*.

7 *a* erased by second hand, avagraha.

8 Common reading sattvasañcanā.

9 Second hand *°to*.

10 See IX, 36 and 76. Catustava, of course, is correct.

अनुसन्धानविरहात् सर्वभावाद्वा न सत्यं न च मेयं नाम: संभवति। तस्मिन्निह मेयं विचार्यत इति विचारोऽपि न स्यात्। अतस्तन्मीमांसेव ज्ञातव्यमित्यत आह। कल्पनेत्यादि।

कल्पना कल्पितं चेति द्वयमन्योन्यमिश्रितं।
यथाप्रसिद्धमाश्रित्य विचारः सर्व उच्यते ॥ १०९

कल्पना आरोपिका बुद्धिः। कल्पितं तया समारोपितं। चेत्युभयसमुच्चये। इत्येवं द्वयमुभयमन्योन्यस्य[1] मिश्रितं परस्पर-समाश्रितं[2]। कल्पनापेक्षया कल्पितं। कल्पितापेक्षया कल्पनेति। यथा प्रसिद्धं लोकव्यवहारतो मिश्रितमाश्रित्य स्थूलो विचारो विमर्शः[3] सर्व उच्यते। अभिधीयते। सर्व इति न कश्चिदेव विचारोऽपि संस्तुतिमाश्रित्य प्रतन्यते। न तु परमार्थसत्यं। तच्च सर्वव्यवहारातिक्रान्तत्वादित्यर्थः॥ विचारोऽपि यद्विर्विचार-यत्काल्पनिकत्वभावनादिचारचितव्य इति चेत्। विचारस्वा-भाव्यविचारत्वादित्यभिसंधायाह। विचारितेत्यादि।

विचारितेन तु यदा विचारेण विचार्यते।
तदानवस्था तस्यापि विचारस्य विचारणात् ॥ ११०

विचारितेन तु परीक्षितेन पुनर्यदा विचारेण विचार्यते। निरूप्यते। तदानवस्थाऽप्रतिष्ठानं स्यात्। कुतः। तस्यापि

---

1 Adverbial use of *anyonyasya*, Goldstücker, 1486, 20.

2 See Senart, Mhv. I, 456.

3 MS. *vimarṣah*.

विचारस्य विचारणात्। द्वितीयो विचारस्य विचारार्थो विचार उपादीयते। तत्रापि विचारस्य विचारणाहेतोः॥ विचार्ये[1] तर्हि विचार्यमाणे कथमिदमनवस्था न भवतीत्याह। विचारित इत्यादि।

विचारिते विचार्ये तु विचारस्यास्ति नाश्रयः।
निराश्रयत्वान्नोदेति तच्च निर्वाणमुच्यते॥ १११

विचार्ये तु परीक्षे पुनर्वस्तुनि विचारिते निर्णीते सति विचारस्य निर्वेधस्य पुनरुत्तरकालं कर्तव्यतायामर्थो नास्ति। यस्मादुत्पन्न पुनर्विचारानुसरणेनाऽनवस्थानं स्यात्। विचार्यस्य विचारस्य चरितार्थतया पुनराकाङ्क्षाभावात्। अत एव निराश्रयत्वान्नोदेति। आश्रयाभावान्न पुनर्विचारः प्रवर्तते। सर्वसमारोप[189b]निषेधं विधाय वस्तुतत्त्वपरिज्ञानात्तन्नकृत्यत्वात्। प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावात्। न क्व चिल्लीयते[2]। नापि विरज्यते। तच्च निर्वाणमुच्यते। सर्वव्यवहारनिवृत्तेः। सर्वत्र निर्व्यापारतया प्रशान्तत्वात्। तदेव निर्वाणमभिधीयते॥ कल्पितविषये उपलभ्यमेव सर्वत्र विचारः सत्यो न तु परमार्थत इत्याह। यच्च नित्यादि।

यस्य त्वेतद्वयं सत्यं स एवात्यन्तदुःस्थितः।

यच्च पुनः परमार्थसद्भाववादिनः। एतद्वयं विचारो विचार्यं

---

1 First hand *vicāre*. 2 So MS.

चेति। एतदुभयमपि सत्यं। परमार्थसत्। स एव भाव-स्वभाववादी। अत्यन्तदुःखितः। अत्यन्तमतिप्रबेन दुःखेन खितो दुःखितः। दुष्करकरणीयत्वात्। एतदेवोपदर्शयन्नाह। यदीत्यादि।

5 यदि ज्ञानवशाद्धर्मो ज्ञानास्तित्वे तु का गतिः॥ ११२

यदि ज्ञानवशात्। ज्ञानस्य प्रमाणस्य वशात्सामर्थ्यात्। अर्थः प्रमेयं व्यवस्थाप्यते। तदा भवतु नाम प्रमाणात्प्रमेय-व्यवस्था। को नाम निवारयति। केवलमिदमिह निरूपणीयं। ज्ञानास्तित्वे तु का गतिः। ज्ञानस्य प्रमाणस्य पुनरस्तित्वं कुतो 10 निश्चितमिति वक्तव्यं। स्वसंवेदनस्याभावात्। प्रमाणान्तरान्वेषणे ऽनवस्थानं स्यादिति का गतिरावयोरिति॥ स्यादेतत्। स्यादेवानवस्थानं यदि ज्ञानास्तित्वे प्रमाणान्तरं मृग्यते। यावता प्रमेयादेव प्रमाणव्यवस्था तत्कुतोऽनवस्थानं स्यादित्या-शङ्क्याह। अथेत्यादि।

15 अथ प्रेयवशाज्ज्ञानं प्रेयास्तित्वे तु का गतिः।

अथेति पराभिप्रायप्रकाशने। अथ प्रेयस्य प्रमेयस्य वशात्। ज्ञानं व्यवस्थाप्यते। तर्हि प्रेयास्तित्वे तु का गतिः। यदि प्रेयवशात्। ज्ञानं व्यवस्थाप्यते। तदा स्वयमेव प्रेयं ज्ञानास्तित्वे व्यवस्थानिबन्धनं स्यात्। तच्च कुतः प्रमाणात्सिद्धमिति पृच्छति। 20 प्रेयास्तित्वे पुनः का गतिरिति। प्रमेय[189a]सिद्धये ज्ञाना-न्तरानुसरणे तदपि ज्ञानान्तरं कुतः सिद्धमिति वक्तव्यं

तस्मादेव ज्ञेयादिति चेत् । ज्ञेयं कुतः सिद्धं । तस्सिद्धौ ज्ञानान्तरानुसरणे पुनरनवस्थानमप्रतिष्ठानं च स्यात् ॥ स्यादेतत् । भवेदेतत् । यदि ज्ञानस्य ज्ञेयस्य वा सिद्धये ज्ञानान्तरापेक्षा स्यादपि तु परस्परमितरेतरस्य सिद्धिरतो नोक्तदोषप्रसङ्ग इति पराशाग्रथनाविर्भावयन्नाह । अथान्यो- न्येत्यादि ।

अथान्योन्यवशात्सत्त्वमभावः स्याद्द्वयोरपि ॥ ११३

अथ पुनरेवमभिधीयते । अन्योन्यस्य ज्ञानस्य ज्ञेयस्य परस्परस्य वशात्सामर्थ्यात् । ज्ञानज्ञेययोरपि सत्त्वमस्तित्वं सिध्यीयते । ज्ञानवशाज्ज्ञेयस्य ज्ञेयवशाच्च ज्ञानस्येति यावत् । तदेवं सति । अभावः स्याद्द्वयोरपि । द्वयोरपि ज्ञानज्ञेययोरभावः स्यात् । एकस्यापि न सत्त्वसिद्धिर्भवेत् । इतरेतराश्रयत्वादेकस्यासिद्धौ द्वितीयस्याप्यसिद्धिः ॥ अथ प्रकृतानुरूपदृष्टान्तमाह । पिता चे[दि]त्यादि ।

पिता चेन्न विना पुत्रात्कुतः पुत्रस्य संभवः ।
पुत्राभावे पिता नास्ति ।

पिता जनकः । यदि पुत्रं विना पुत्रमन्तरेण न स्यात् । पुत्रजननसापेक्षत्वादस्य व्यपदेशस्य । तर्हि कुतः पुत्रस्य संभवः । कुतः कस्मात्पितुरभावात्पुत्रस्य जन्यस्य संभवो जन्माद्य । कोमिति चेत् । पुत्राभावे पिता नास्ति हेतूपदर्शनेतत् । यतः

पुत्रस्याभावेऽसत्त्वे पिता नास्ति पिता न भवति । पिता हि पुत्रो जनयितव्यः । स च न पुत्रं यावज्जनयति तावत्पितैव न भवति । यावच्च पिता न भवति तावत्पुत्रस्य तस्मात्सम्भवो नास्ति । अत इतरेतराश्रयणादेकाभावादन्यतराभावः स्यादिति । इयोरप्यनयोरभाव इति वसुदाचार्यः ॥ अनुमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयन्नाह । तथेति ।

तथासत्त्वं तयोर्द्वयोः ॥ ११४

यथाऽत्र पितापुत्रोदाहरणे[1] तथाऽसत्त्वं तथैवाभावः । तयोर्द्वयोर्ज्ञानज्ञेययोः । तथा हि ज्ञेयजननाज्ज्ञानमुच्यते [189b] ज्ञानपरिच्छेद्यतया च ज्ञेयमिति यावज्ज्ञानं न सिध्यति । यावत्परिज्ञानं[2] न सिध्यति । तावन्नत्परिच्छेद्यतया च ज्ञेयं न सिध्यति । इतरेतराश्रयणादुभयाभावः स्यादिति भावः ॥ स्यादेतत् । न ब्रूमोऽन्योन्यवशात्सिद्धिरनयोरपि तु ज्ञेयकार्यं ज्ञानं । ततो ज्ञानादङ्कुरादीजमिव ज्ञेयं वेत्स्यति । इति परापरयत्नायत्नाह । अङ्कुर इत्यादि ।

अङ्कुरो जायते बीजाद्बीजं तेनैव दृश्यते ।
ज्ञेयाज्ज्ञानेन जातेन तत्सत्ता किं न गम्यते ॥ ११५

अङ्कुरो जायते । उत्पद्यते । बीजात्सजविज्ञानसन्तानगतात् । बीजं तेनैव बीजाख्यातेनाङ्कुरेण दृश्यते । गम्यते ज्ञा ।

---

1 MS. °*pam*.

2 MS. *tdvat*. The whole clause is doubtful.

तथाच ज्ञेयात्प्रमेयात् । ज्ञानेन जातेनोत्पन्नेन । तत्सत्ता तच्च ज्ञेयस्य सत्ता सद्भावः किं न गम्यते । किं न प्रतिपद्यते । अत्रापि बीजाङ्कुरवत् कार्यकारणभावस्य विद्यमानत्वात् ॥ नायं सद्भावो दृष्टान्त इत्याह । अङ्कुरादित्यादि ।

अङ्कुराद्न्यतो ज्ञानाद्बीजमस्तीति गम्यते ।
ज्ञानास्तित्वं कुतो ज्ञातं ज्ञेयं यत्नेन गम्यते ॥ ११६

अङ्कुरात्कार्याद्बीजमस्तीति यद्गम्यते । तन्नायमस्यैव केवलस्य प्रभावः । किं तर्हि । अन्यतो ज्ञानादङ्कुरव्यतिरिक्तात् तद्-स्तीति गम्यते[1] । तथा हि न योग्यतामात्रेण कार्यं कारणस्य गमकं । बीजस्यैव अङ्कुरजननमप्रतिपन्नस्यापि[2] गमकत्वं स्यात् । नापि स्वरूपप्रतीतिमात्रेण ऽप्रतिपन्नकार्यकारणभावस्यापि तत्प्र-तिपत्तिप्रसङ्गात् । अपि त्वविनाभावित्वेन निश्चितं । अतः प्राक्प्रतिपन्नकार्यकारणभावस्य पुनः पश्चात्क्वचिद्बीजाविना-भाविनमङ्कुरमुपलभ्यतोऽङ्कुराद्ध्यवसायात्मकमनुमानमुत्पद्यते[3] । ततो बीजमस्तीत्यवसीयते । अतो ज्ञानविषयीभूत एवाङ्कुरो बीजप्रतिपत्तिहेतुः ॥

---

1 *tat* = *bījam*. It is not by the sole knowledge of this *aṅkura* that one understands that this *aṅkura* has a *bīja*, but owing to a knowledge produced from elsewhere, *i.e*, knowledge of the *aṅkuras*, of the *bījas* and of the necessary relation between them.—See on this topic Nyāyabindu, p. 22, and Sarva darçana, pp. 7 and 8.

2 One who does not know that *aṅkuras* are born from *bījas*.

3 MS. has *bījād adhayavasāyātmakam.—bījādhy°?*

ज्ञानाक्षिप्तं ज्ञानस्य सद्भावः । श्रुतौ श्रान्तं कस्मात्प्रतीतं । स्वसंवेदनाभावादनवस्थानभयेन[1] ज्ञानान्तरानभ्युपगमाच्च । ज्ञेयं यत्नेन गम्यते । यतस्तज्ज्ञेयं [190a] तेन ज्ञानेन ज्ञेयकार्येण गम्यते । अवसीयते । न हि स्वयमनिश्चितं क्षिप्तुं साधयत्व गमकत्वमुपपद्यते । ज्ञापकहेतुत्वाद्वा ज्ञेयगमकत्वं ॥ तस्मादास्तव-पक्षे ज्ञानज्ञेयाक्षिप्तेर्विचारः कर्तुमशक्यः । काल्पनिकपक्षे तु यथाप्रसिद्धव्यवहारमाश्रित्य प्रवर्तत इति निश्चितं ॥

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः ।
उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क्व चन के चन[2] ॥

इत्यस्यार्थस्य समर्थनार्थं नाप्यहेतुत इति तुरीयकोटि-प्रसाधनाय तावत्स्वभाववादिमतमपाकर्तुमाह । श्लोक इत्यादि ।

श्लोकः प्रत्यक्षतस्तावत्सर्वं हेतुमुदीक्षते ।

तथा हि ते स्वपरस्वभावसर्वहेतुनिरपेक्षमेव[3] भावग्राम-वैचित्र्यमुत्पद्यत[4] इति वर्णयन्ति । ततो न पद्मादीनां नाल-पद्मदलकेसरादिकमनेकप्रकारभेदभिन्नवैचित्र्यमचेतना जल-पङ्कादयो निर्वर्तयितुमलं । न च चेतनोऽपि कश्चिदन्यः कर्मणा[5] तादृग्रं निर्माणप्रवीण उपलभ्यते । नापि चाङ्क्रियते

---

1 *MS. sthānambhavayena.*

2 See Madhyamakavṛtti, p. 12 ; above p. 357.

3 Compare above p. 357, l. 11.

4 MS. has *upapadyate.* In Amṛtakaṇikā : *sarvabuddhamayabhāvagrā-māvāpdhāt . . sarvavit.*

5 *pā* in the margin and very doubtful.—First hand has *tadṛṇir°*, *ṇā* in the margin.

तत्कर्मणो ऽपर्यवसानात् । युगपदपर्यन्तविशेषेषु व्यापारायोगाच्च । तस्मात् किं चित्कारणमन्तरेणैव सर्वमिदं जगद्वैचित्र्यमुत्पद्यत इति तेषां मतं । तदुक्तं ।

सर्वहेतुनिराशंसं भावानां जन्म वर्ण्यते ।
स्वभाववादिभिस्तै च नाऽन्यः स्वमपि कारणम् ॥ 5

राजीवकेसरादीनां वैचित्र्यं कः करोति हि ।
मयूरचन्द्रिकादिर्वा विचित्रः केन निर्मितः ॥
यथैव कण्टकादीनां तैक्ष्ण्यादिकमहेतुकं ।
कादाचित्कतया तत्तद्दुःखादीनामहेतुता[1] ॥

तदेवंवादिनो लोकप्रतीतादेव हेतुसामर्थ्याद्बाधा व्याख्यादित्युपदर्शयति । लोकः सर्वो जनः । प्रत्यक्षत इन्द्रियाश्रिताज्ञानात्[901b]त् । प्रत्यक्षत इत्युपलक्षणादनुमानतोऽपि[2] तत्प्रतीतिभावात् । प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति यावत् । सर्वमनेकप्रकारं । हेतुं जगद्वैचित्र्यकारणं । उद्दीक्षते । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि कार्यमुपजनयन्तं पश्यति । यत्कार्यं यस्य सद्भावे भवति तदभावे च न भवतीति प्रतीयते । स तस्य हेतुरिति निश्चीयते । इति लोकप्रतीतादेव हेतुव्यापारादस्याहेतुकत्वप्रतिज्ञा बाध्यते । तदेवोपदर्शयन्नाह । पद्मनालादीत्यादि ।

---

[1] *tat tad*; query *tadvad*. Compare Śaddarśana (ed. L. Suali), p. 13: *kaḥ kaṇṭakānāṃ prakaroti taikṣṇyam.*

[2] MS. *upalakṣaṇād.*

पद्मनाभादिभेदो हि हेतुभेदेन जायते ॥ ११७

पद्मस्य राजीवस्य नाभमादि येषां पद्मदण्डेश्वरादीनां ते तथोक्ताः तेषां भेदो नानात्वं । हि यस्मात् । हेतुभेदेन हेतोः कारणस्य भेदेन विशेषेण जायते । उत्पद्यते । नान्यथा । अनियमेन सर्वत्र सद्भावप्रसङ्गात् । अतो यद्यस्मान्यद्व्यतिरेकानुविधानं कुर्वत्प्रतीयते तत्तस्यैव कार्यं नान्यस्येत्युपगमनीयं । यस्मात्प्रतिनियतकारणादेव प्रतिनियतविशेषोत्पत्तिः । तद्भेदेन तद्भेदादिति नाहेतुमती ॥ ननु भवेदेष विशेषो यदि हेतोरेव स्वयमसौ विशेषः सिद्धः स्यात् । किं तु तस्यैव कुतः स भवतीति वक्तव्यं । न च निर्विशेषादविशेषोत्पत्तिः पुनरहेतुत्वप्रसङ्गात् । इत्याशङ्कां परिहरन्नाह । किंकृत इत्यादि ।

किंकृतो हेतुभेदस्येत्यूर्वहेतुप्रभेदतः ।

किंकृतः केन कृतः कुतो यातः । हेतुभेदस्येत् । हेतोर्भेदो विशेषस्येदुच्यते । पूर्वहेतुप्रभेदतः । पूर्वस्य प्राक्तनस्य तज्जनकस्य हेतोः प्रभेदतः । प्रभेदादविशेषात् । तस्यापि तत्पूर्वस्य हेतोः कुतो विशेष इति चेत् । पुनस्तस्यापि पूर्वहेतुविशेषादिति वक्तव्यं । [191a] इत्युत्तरोत्तरस्य विशेषाकाङ्क्षायां पूर्वपूर्वस्य विशेषादित्युत्तरं वाच्यं । न चैवमनवस्थानमनिष्टं किं चिदापादयति[2]

---

[1] Or *tadbhāva*.

[2] See Garbe, Sâmkhya-Philosophie, p 159.

अनवरायस्य संसारस्य पूर्वकोटिर्न प्रज्ञायत[1] इत्युपगमात्॥ अत एव फलविपर्ययोऽपि न स्वतो भवतीत्याह। कस्माच्चेदित्यादि।

कस्माच्चेत्फलदो हेतुः पूर्वहेतुप्रभावतः॥ ११८

कस्मात्कारणात्फलदो विशिष्टफलदानसमर्थो हेतुश्चेत्। पूर्वहेतुप्रभावतः पूर्वस्य तज्जनकस्य हेतोः सामर्थ्यात्। स्वहेतुना स तादृग्रूपस्य स्वभावोऽजनि येन सहकारिविशेषोपहित-कार्योत्पादानुगुणविशेषपरंपरापरिणतिमधिगच्छन्नसति प्रतिबन्धवैकल्ययोः संभवे तथाविधमेव फलमुत्पादयति। अतोऽविपरीतफलदानमपि स्वहेतुसामर्थ्योपजनितमेव। तेनाभ्युदयनिःश्रेयससाधनहेतोर्यथासंख्यमभ्युदयनिःश्रेयसमेव फलं जायते। तद्विपरीतादविपरीतमिति न कथं चिदपि विपर्ययः॥

एतच्चावश्यं स्वभाववादिना सहेतुकत्वमकामकेनापि स्वीकर्तव्यं। कथमन्यथा। हेतुमत्त्वेन। प्रतिज्ञातमहेतुकत्वं भावानां हेत्स्यति। प्रतिज्ञामात्रेण तस्य केन चिदप्रहणात्। हेतुव्यापारेण तत्प्रसाधयतः स्वयमेव पुनः सहेतुकत्वाभ्युपगमाद्वन्ध्या मे मातेति ब्रुवत इव प्रतिज्ञार्था[2] स्ववचनेन बाधनं स्यात्। इत्युभयतःपाशा रज्जुरिति[3] संकटप्राप्तो बताहं तपस्वी॥ तदुक्तं।[4]

---

[1] See Madhyamakavṛtti, p. 219.

[2] Or *pratijñāyāḥ*?

[3] See Col. Jacob, Third Handful.

[4] Compare Sarvadarçana, p. 8, &c.

न हेतुरस्तीति वदन् सहेतुकं
ननु प्रतिज्ञां स्वयमेव घातयेत् ।
अथापि हेतुप्रणयात्सतो भवेत्
प्रतिज्ञया केवलयास्य किं [191b] भवेत् ॥ इति ।

तस्मात्कुदृष्टिविजृम्भितमेवेतत्प्रमाणबाधितत्वात् ॥

एवं स्वभाववादिनं निराकृत्य चतुर्थप्रकारप्रसाधनार्थमेवेश्वरकारणतां जगतः प्रत्याख्यातुं तदुपक्षेपं कुर्वन्नाह । ईश्वर इत्यादि ।

ईश्वरो जगतो हेतुः ।

ईश्वरकारणवादिनो हि स्वभाववादिमतनिषेधमाकर्ण्य विश्वेषमभिधातुमधर्मवसितं मन्यमानाः प्राहुः । बाढाय्यमेवानुष्ठितमेवं भवद्भिः । न हि कारणमन्तरेणैव जगद्वैचित्र्यमुत्पद्यते । देशाद्यनियमप्रसङ्गात् । केवलमचेतनाः पुनरमी जलपर्वतादयो वैचित्र्यासामर्थ्या इति युक्तमनेनोक्तं । तथा स्वेव स भगवान् विश्ववैचित्र्यनिर्माणप्रवीणः । जगदेकसूत्रधारः । सकलजगदादिभूतः । नित्यात्मतया सर्वदानुपहतशक्तिप्रभावः । सर्वभावानां कार्यकारणभावादितत्त्ववेदी । समस्तार्थाचीनदर्शनागोचरमाहात्म्य ईश्वरः । तेन हेतुना सहेतुकं सकलमिदं सचराचरं जगदिति कः सचेतनोऽन्यथा वक्तुमुत्सहते ॥

इति नैयायिकादिवेश्मकथामभिधाय प्रत्याचष्टे । ईश्वरो जगतो हेतुः । ईश्वर इति शंकरस्याख्या । स एव जगतो

विश्वस्य हेतुः सृष्टिस्थितिप्रलयकारणं । तस्मादेवैतद्विश्वमग्रेव-
मुत्पद्यते । अन्यथा पुनरचेतनोपादानत्वात्कथममी गिरिसरिदव-
निसागरादय उत्पत्तिभाजो भवेयुः । चेतनावदधिष्ठानात्पुन-
रिमे वस्तुत्पत्तुमुत्सहन्ते । तद्व्यापारेणैव प्रवर्तनात् । तदुक्तं ।

सर्वोत्पत्तिमतामीशमन्ये हेतुं प्रचक्षते ।
नाचेतनः स्वकार्याणि किञ्च प्रारभ[192ᵃ]ते स्वयं ॥
न स्याम्भोरुहं न चेयमवनी नैवाथमम्भोनिधिः
सूर्यचन्द्रमसौ निवेशसुभगौ नैतौ जगच्चक्षुषौ ।
ईक्षावान् न कुलालवद्यदि भवेद्विश्वस्य निर्माणकृत्
तत्तादीश्वरकर्तृकं जगदिदं वक्तीति कश्चित्किल ॥ इति ।

तस्माज्जगदेवमचेतनविश्वस्वभावमीश्वरकारणतामात्मनो ब्रूते ॥ अथोच्यते । किमनया स्वयंहीतोपकल्पितया प्रमेय-रचनया वचनरचनाप्रपञ्चमात्रया । नैतदुच्यमानमपि स्वमया-भिनिवेशिनां जडधियां प्रीतिकरं प्रमाणशून्यं विदुषां संतोष-मुत्पादयति । तथा हि यद्यसौ कारुणिकः किमर्थं पुनरिमान् नरकादिदुःखपीडितान् प्राणिनः करोति । तथा च सति कारुणिकत्वं तस्य श्रद्धानमधिगम्यमेव स्यात् ॥ [1]स्वतावत्कर्म-फलोपभोगेन तत्क्षेपापनयने[2] यस्य प्रवृत्तिः कथमकारुणिको नामेति चेत् । न । तत्कर्म कारुणिकः किमिति कारयति

---

1 MS. *sakṛta*; tib. *raṅ-gis byas-pas*.

2 MS. *tat kṣeṇāyanayasya pravṛtteḥ*; tib. de-la gtoṅ-ba daṅ sol-ba-la gaṅ-zhig hjug-par hgyur-ba.

वेद्यानिष्टं चक्षुषोपलभ्यते । तथापि तच्च आधारात् । सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणत्वात् ॥ अपि च किं तस्मिन्नाश्रियमाणे तत्कर्मफलमुपलभ्यते न वा। यदि प्रथमः पक्षस्तदा कथमेतत् ।

चक्षो अन्तुरणीओऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव च ॥ इति[1] ।

सर्वकार्येष्वेव तन्नापाराभ्युपगमप्रसङ्गेनेवानैकान्तिकतापत्तेः । अथ द्वितीयः । तदा शुक्रशोणितयोर्येषां किमिति नाधिवासयति चक्षुरेव तथोपकल्पयति । अथ मतम् कर्मणोऽविप्रणाशाद्वश्यं तेन तत्फलमनुभवितव्यमिति तदुप-
[192b]भोगाय चाश्रियत इति चेत् । कथं पुनरेतस्मिन्नाश्रियमाणे ऽवश्यं तेनानुभवितव्यं यावतोवैकल्यात् । कः पुनरेवं विप्रलम्भे ऽपि दोषः । प्रजहात एव ततो निवर्तितुमुचितं कादाचित्कत्वं । एवं हि तदिच्छावशप्रवृत्तितया[2] तत्तापरिपाकादिना स्वैरेश्वर्यमुपदर्शितं तथ भवेत् । अथ यथाणां तत्कर्मसंचोदितोऽयं दृशाकुरपि खादुमभ्यमः । महद्वतानेन स्वैरेश्वर्यमित्यं द्योतितमेव स्यात् । तत्परकर्मणापि यथाशक्तो नाम नात्मनि यन्त्रिमनधिगच्छति । ईश्वरतः[3] कर्मण एव महत्तामर्थयेवं

---

[1] This verse occurs in Sarvadarśana (former edition), p. 82 *svargaṃ vā śvabhraṃ eva vā* (same reading in Ṣaḍdarśanasamuccaya, ed. Suali pp. 12, 58); see Cowell's note p. 116, who refers to Mbh. III. 30. 28 (Protap's edition) *svargaṃ narakaṃ eva ca;* and Gauḍapāda, S. Kār. 61. (p 37, Ben. S.S. n° 9).

[2] MS. *tasyedṛ p°.*

[3] MS. *içvarato.*

प्रज्ञाधिष्ठितं स्यात् । तदयं कर्मैव वर्धयामि यज्ञानमर्थेन समाहन्य-
माणो मदेश्वरोऽपि स्यात्समर्थः तस्मादिदमध्याहृतमेव ।

नमः सत्कर्मभ्यो विभ्यिरपि न खेभ्यः प्रभवति । इति[1] ॥

अथ न कादाचिकः । तदासौ वीतरागः सरागो वा ।
अद्याद्यो विकल्पः । तदा यदि नाम दयाविरहात्सुखं नोप- 5
नयति दुःखं तु जनस्य कस्मादुत्पादयतीति वक्तव्यं । दुःखं हि
रागादिक्लेशेन कस्य चिदुपनीयते । ते चास्य न सन्ति कथम-
कारणमेव जनं दुःखयति । क्रीडार्थं दुःखयतीति चेत् ।
क्रीडार्थं वीतरागस्य प्रवृत्तिरिति लिखितमत्रौ वीतरागः ।
रागादिमतामपि तावच्चित्तेङ्गिताभ्यां न क्रीडार्थं दृश्यते 10
प्रवृत्तिः । किं पुनर्वीतरागाणां तथा भविष्यति । न रथःशूर-
पिप्राचादिमण्डलेष्वन्यस्य परदुःखेन क्रीडा संभाव्यते ॥

अथावीतराग इति पक्षः । तदा कथमयमितरजनसाधारणः
सर्वज्ञेश्वरो भवितुमर्हति । रागादिक्लेशपाशाद्य[198a]त्सकलैश्वर्य-
दैश्वर्याभोगात् । अन्यथा तदन्यस्यापि तथाविधस्य तत्प्रसङ्गात् । 15
नापि संसारप्रारब्धोपरुद्धसुखात्तस्यस्य विश्वैचित्र्यरचनाचातुर्यं
तदन्यस्यैव युज्यते । तदेवमखिलमेव भवन्तं विप्रलम्भयति यदेवं-
विधस्यापि यावदैश्वर्यमभ्युपगम्यते ॥ भवतु वा तथाविधस्यापि
कर्तृत्वं । तथापि किमसौ सत्त्वात्मा [सत्त्वात्मा वा] ।

---

1 Vulgata: *namas tat°*; Bhartṛhari, II. 92 (Bohlen), Çilhana's Çāntiçataka, I. 1; Subhāṣitāvali 3079, Çārṅgadharapaddhati, 486 (Bhartṛhari). [F. W. Thomas.]

यदि स्वस्वात्मा तदा किमिति जगत्काञ्क्षयैव दुःखयति । न हि स्वस्वात्मा निरपराधं जगं पीडयन् दृष्टः । अथ विमार्गगामिनमेव कृतापराधं पीडयतीति चेत् । विमार्गगामिनमप्यचलमेव कारयति । तथाभूतमपि कारयित्वा पुनः पीडयतीति । न लौकिकेश्वराणामपि[1] अधन्यतया दृष्टिमतिगच्छते । ते हि स्वयंकृतापराधमेवापराधिनमनुशासति । अयं पुनरात्मनैव कारयितेति महानस्य विशेषः ॥ अथास्वस्वात्मा । तदा साधु तदाराधने स्वर्गापवर्गार्थिनां प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः । न पुनरस्वाराधनमुन्मत्तकादन्यः कर्तुमुत्सहते । तथा हि स्वर्गादिक्षिप्सया तदाराधनाय प्रवर्तन्ते प्रेक्षावन्तः । तच्चापरिनिश्चितसद्भावतया ततो न संभाव्यते । विपर्ययोऽपि वा तदाराधनफलस्य संभाव्यते । तदाराधनप्रवृत्तास्तु गाढतरश्रद्धावशेन तमुन्मत्तमाचक्षाणा आत्मानमेवोन्मत्तकमाचक्षीरन् । कथमन्यथा तदाराधने प्रवर्तन्ते ॥ तदपरोन्मत्तकैर्वा किमपराद्धं यत्तेन न पर्युपास्यन्ते । तेषां प्रभावातिशयविकलत्वादिति चेत् । न वै प्रज्ञातेऽपि कं चित्प्रभा[193b]वातिशयमुत्पश्यामः । उन्मत्तकः सकलजगदतिशायिप्रभैरिति कोऽन्य उन्मत्तकादनुमन्यते । तदयमभिविचार्यमाणो न क्वचिदवस्थानं लभत इत्यलं दुर्मतिविध्वन्दितेष्वादरेणेति । तस्मात्सूक्तमेतदुक्तं ।

सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता

---

1 MS. rāputām.

परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ।
स्वकर्मसूत्रप्रथितो हि लोकः
कर्ताहमस्मीति वृथाभिमानः ॥ इति ।

तस्मादकर्तृकमेवेदं जगदग्रेषमिति ॥ न परिदृष्टकारणादन्यः स्वतन्त्रचेतनो वा तस्य कर्ता कश्चिदस्ति । इदमेव विस्तरेण प्रतिपादयितुं सिद्धान्तवादी प्राह ।

वद कस्तावदीश्वरः ।

ईश्वरकारणवादिनं पृच्छति । वद ब्रूहि कोऽयमीश्वरो भवतोऽभिमतः । तावच्छब्देनेदमभिधत्ते । येषां[1] क्षित्यादीनामन्वयव्यतिरेकानुविधायि कार्यमुपलभ्यते । तच्च कतमदीश्वरं भवानाचष्टे । न चानुपलब्धान्वयव्यतिरेकव्यापारस्य कारणता प्रकल्पयितुं युक्ता । अतिप्रसङ्गात् । तस्मात्तत्कारणतामिच्छता दृष्टान्वयव्यतिरेकव्यापार एवाङ्गीकर्तव्यः । न चान्यस्य क्षितिबीजादिव्यतिरिक्तस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानं कुर्वद्दृश्यते कार्यं । तत्कथं तस्य कार्योपयोगित्वं व्यवस्थाप्यते । तदुक्तं ।

येषु सत्सु भवत्येव . . . . .[2]
तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिः ॥ इति ।

अथ पृथिव्यादीनि भूतान्येवेश्वरो भवतीति पराभिप्रायमाशङ्क्याह भूतानि चेत् ।

---

1 Or kṣitibījādinām.

2 MS. may be *yat tebhyo 'nyasya kalpane*.—Tibetan gives no help; it has: *yeṣu satsu yad eva bhavati taddhetutvena*.. [gaṅ-dag yod-na gaṅ ñid hgyur ! de rgyu-ñid-du...].

भूतानि चेद्भवत्वेवं नाममात्रेऽपि किं श्रमः ॥ ११९

यदि भूतानि पृथिव्यादीनीश्वर उच्यते तदाभ्युपगम्यत एव। भवत्वेवं। एवमस्तु। न वयमत्र विप्रतिप[194ᵃ]द्यामहे। चित्यादयव्यतिरेकानुविधानवतः कार्यस्य दर्शनात्। केवलं नाममात्रेऽपि किं श्रमः। नामैव केवलमर्थभेदशून्यं नाममात्रकं। अपिरवधारणे। नाममात्र एव किमिह महासमारम्भेण तत्प्रसाधनाय श्रम आयासः क्रियते। मया चित्यादय उच्यन्ते। त्वया पुनस्तान्येव भूतानीश्वर इति नार्थतः कश्चिद्विशेषः। न चात्र विप्रतिपत्तावर्थशून्यार्थां किं चित्फलमुपलभ्यते ॥ अथास्त्येवार्थविशेषस्तदा नैषामीश्वरत्वं युक्तमित्याह[1] अपि नित्यादि।

अपित्वनेकेऽनित्याश्च निश्चेष्टा न च देवताः।
सङ्घाद्याभ्युच्चयश्चैव क्षादयो न स ईश्वरः ॥ १२०

अपितुशब्देनाधिक्यमाह। नैते चित्यादयो भवतामीश्वरत्वेन कल्पयितुं युज्यन्ते। तत्त्वयोगात्। कथं हेतो। अनेके नानास्वभावाः। अनित्याश्च विनश्वरस्वभावाः। निश्चेष्टाः। अचेतनतया निर्व्यापाराः। न च देवता। नापि चाराध्यरूपाः। सङ्घाद्यातिक्रमणीयाः। अभ्युच्चयत्वात्। अभ्युच्चयश्चैव अपविद्धाः। अनेकादिष्वपि पृथिव्यादिष्वभावात्। क्षादयः क्षा

---

[1] First hand ᵒ*tvam uktam*; second hand illegible.

पृथिवी आदिर्येषामनेजोवायूनां ते तथोक्ताः । न स ईश्वरः । स ईश्वरत्वादकृत्रिमभावो न भवति । तत्षट्प्रकारविपरीतत्वात् ॥ यदि आदयो नेश्वर आकाशं तर्हि भविष्यतीत्याह नाकाश-मित्यादि ।

नाकाशमौशोऽचेष्टत्वात् । 5

आकाशमपीश ईश्वरो न भवति । कुतः । अचेष्टत्वात् । स्वभावविकलतया निर्व्यापारत्वात् । परमतेऽपि निष्क्रिय-त्वात् ॥ आत्मा तर्हि भवतु ।

नात्मा पूर्वनिषेधतः ।

पूर्वमेव विस्तरेणात्मनः प्रतिषिद्धत्वात् । निःस्वभावः शश- 10 विषाणवदसौ ॥ अथापि स्यात् । अवितर्क्यमाहात्म्यत्वादस्य नावाग्द्वयेनेदमित्थमिति तत्स्वरूपं विवेचयितुं शक्यमि-त्याह । अचिन्यस्येत्यादि ।

अचिन्यस्य च कर्तृत्वमप्यचिन्यं किमुच्यते ॥ १२१

यद्यसौ चिन्तातिक्रान्तमाहात्म्यः । तदाचिन्यस्य च चिन्ता- 15 यमतिक्रान्तस्येश्वरस्य । कर्तृत्वं जगत्प्रकारचलनमप्यचिन्यमतर्क्यं किमुच्यते । किमभिधीयते । कर्तृत्वमप्यस्याचिन्यमाह वसु-धितमित्यर्थः ॥ स्यादेतत् । अतिदुर्बोधस्वभावतया चिन्ताचि-न्तनयोऽसौ । कार्यं तु तस्य । सर्वजनप्रतीतिसाधारण्यात् । चिन्यतेवेति ध्रुवार्थं प्रत्याह । तेन किमित्यादि । 20

भूतानि चेद्भवत्येवं नाममात्रेऽपि किं श्रमः ॥ ११९

यदि भूतानि पृथिव्यादीनीश्वर उच्यते तदाभ्युपगम्यत एव। भवत्येवं। एवमस्तु। न वयमत्र विप्रतिप[194ª]द्यामहे। चित्यादयस्त्वयव्यतिरेकानुविधानवतः कार्यस्य दर्शनात्। केवलं नाममात्रेऽपि किं श्रमः। नामैव केवलमर्थभेदशून्यं नाममात्रकं। अपिरवधारणे। नाममात्र एव किमिह महासमारम्भेण तत्प्रसाधनाय श्रम आवयोः क्रियते। मया चित्यादय उच्यन्ते। त्वया पुनस्तान्येव भूतानीश्वर इति नार्थतः कश्चिद्विशेषः। न चात्र विप्रतिपत्तावर्थशून्यायां किं चित्प्रमाणमुपलभ्यते ॥ अथास्त्येवार्थविशेषस्तदा नैवामीश्वरत्वं युक्तमित्याह[1] अपि नित्यादि।

अपित्वनेकोऽनित्यश्च निश्चेष्टा न च देवताः।
अज्ञात्वात्मुच्चयस्यैव ज्ञात्र्यो न स ईश्वरः ॥ १२०

अपितुशब्देनाधिक्यमाह। नैते चित्यादयो भवतामीश्वरत्वेन कथंचितुं युज्यन्ते। तत्प्रसाधनायोगात्। कथं इत्या। अनेके नानास्वभावाः। अनित्याश्च विनश्वरस्वभावाः। निश्चेष्टाः। अचेतनतया निर्व्यापाराः। न च देवता। नापि चाराध्यरूपाः। अज्ञात्वातिक्रमणीयाः। अनधिगमात्। अज्ञुच्चयस्यैव अपविषाः। अनेष्वादित्यादिषु पृथिव्यादिष्वज्ञानात्। ज्ञात्र्यः ज्ञा

---

1 First hand °*tvam uktam*; second hand illegible.

इत्यिवो आदिर्येषामनेकोवाचूर्णा ते तथोक्ताः । न च ईश्वरः । च ईश्वरत्वादृक्षत्वभावो न भवति । तत्षट्प्रकारविपरीतत्वात् ॥ यदि आदयो नेश्वर आकाशं तर्हि भविष्यतीत्याह नाकाश-मित्यादि ।

नाकाशमौश्रोऽनेष्टत्वात् । ६

आकाशमपीश्र ईश्वरो न भवति । कुतः । अनेष्टत्वात् । स्वभावविक्लवतया निर्व्यापारत्वात् । परमतेऽपि निष्क्रिय-त्वात् ॥ आत्मा तर्हि भवतु ।

नात्मा पूर्वनिषेधतः ।

पूर्वमेव विस्तरेणात्मनः प्रतिषिद्धत्वात् । निःस्वभावः शश्व- विषाणवदसौ ॥ अथापि स्यात् । अवितर्क्यमाहात्म्यत्वादस्य नार्वाग्दर्शनैरिदमित्थमिति तत्स्वरूपं विवेचयितुं शक्यमि-त्याह । अचिन्त्यस्येत्यादि ।

अचिन्त्यस्य च कर्तृत्वमप्यचिन्त्यं किमुच्यते ॥ १२१

यद्यसौ चिन्तातिक्रान्तमाहात्म्यः । तदाचिन्त्यस्य च चिन्ता-पथमतिक्रान्तस्येश्वरस्य । कर्तृत्वं पुनरत्यन्तमप्यचिन्त्यमतरां किमुच्यते । किमभिधीयते । कर्तृत्वमप्यत्यन्तमचिन्त्यमाह यदु-च्यतमित्यर्थः ॥ स्यादेतत् । अतिदुर्लक्षस्वभावतया चिन्तयि-तुमशक्योऽसौ । कार्यं तु तस्य । तदवलम्बनप्रतीतिसाधारणत्वात् । चिन्त्यतेवेति ब्रुवाणं प्रत्याह । तेन किमित्यादि ।

तेन किं सक्तुमिष्टं च।

भवतु नाम तस्य कार्यं चिन्त्यं। तथापि तेन किं सक्तुमिष्टं च। तेनेश्वरेणाचिन्त्यमाहात्म्येन किं कार्यं सक्तुं निर्मातुमिष्टमभिप्रेतं च। इति परस्योत्तरमाग्रन्थयन्नाह

आत्मा चेत्।

अत्र पूर्वपदस्याकारेण च्छन्दोऽनुरोधात्संधिर्न कृतः। आत्मा तेन सक्तुमिष्टं चेन्नित्यं। एतत्प्रतिषेधयति।

नन्वसौ ध्रुवः।

ननु भो असावात्मा ध्रुवो नित्योऽभिमतो भवतां। तत्कथमसौ क्रियते। अन्यथा नित्य एव स न स्यात्। सदकारणवन्नित्यमिति नित्यलक्षणाभावप्रसङ्गात्॥ अन्यथापि न तस्य सृष्टिव्यापार उपलक्ष्यत इत्याह। आदीत्यादि।

क्षादिस्वभाव ईशश्च ज्ञानं ज्ञेयादनादि च॥ १२२

कर्मतः सुखदुःखे च।

आदिग्रहणेनाप्तेजोवाय्वाकाशकालदिग्मनांसि गृह्यन्ते। तेषां स्वभावो ध्रुवः। सोऽपि न तेन क्रियते। पृथिव्यादीनां परमाणूनां नित्यत्वाभ्युपगमात्। सूक्ष्मरूपे च तद्व्यापारस्य निषेत्स्यमानत्वात्। आकाशादीनामपि नित्यत्वात्। गुणादीनामपि विचार्यमाणत्वात्। ईश्व[195a]रेति। ईश्वरोऽपि ध्रुव इत्यात्मानमसौ न करोति। ज्ञानं ज्ञेयादनादि चेति। ज्ञानमपि ज्ञेयादुत्पद्य-

मानमनादि च। आसंसारं क्षेत्रमात्रस्य प्रवर्तनात्तदपि न तेन क्रियते। तत्कर्मणः सुखदुःखे च। कर्मणः शुभाशुभाद्यथासंभवं सुखदुःखे च भवत इष्टानिष्टविपाकजे। तत्रापि न तस्य व्यापारः[1]॥ एवं सति।

यद् किं तेन निर्मितं।

ब्रूहि किमिदानीं तेनेश्वरेण निर्मितं रचितं। इति न क्व चित्तस्य सामर्थ्यमुपलभ्यते। तत्कथमस्य जगत्कर्तृत्वमुच्यते॥ अधुना सर्वत्र साधारणं दूषणमाह। हेतोरित्यादि।

हेतोरादिर्न चेदस्ति फलस्यादिः कुतो भवेत्॥ १२३

तथा ह्यसौ नित्यो वा जगतो हेतुः स्यादनित्यो वा। नित्य एव तदादिभिरसौ परिकल्पितः। तत्र नित्यत्वे सति हेतोः कारणस्यादिर्नास्ति यदि। तदा फलस्यादिः कुतो भवेत्। फलस्य तज्जन्यस्य कार्यस्य यदा प्रवृत्तत्वादादिः कुतो भवेत्। नैव स्यादित्यर्थः। नित्यमुपक्षिते समर्थस्वभावे हेतौ कार्यमपि तज्जन्यमजस्रमेव भवेत। इति तत्सामर्थ्यप्रतिबद्धं कार्यं सदा प्राप्नोति। तत्

कस्मात्सदा न कुरुते।

कस्मात्कारणात्सदा सर्वकालं न कुरुते। न सर्वं कार्यं जनयतीति कथं कस्य चित्कार्यस्य कदा चित्क्रियाविरामः॥

---

1 See Sāṁkhyasūtra V. 2.

अथ वान्यथावतार्यते । यदि च नेश्वरो जगतः कर्ता स्यात् । कथमिदं प्रलयानन्तरमादितः सर्गभाग्भवेत् । इत्याह । हेतोरित्यादि । अनवराधो हि जातिसंचारः । ततश्च हेतोः क्लेशकर्मादिलक्षणस्य । आदिः पूर्वकोटिः । न चेदस्ति । फलस्य सत्त्वभाजनलोकविवर्तादिलक्षणस्य । आदिः प्रथमारम्भः कुतो भवेत् । नैव विद्यत इत्यर्थः । अनादौ संसारे हि सत्त्वानां कर्माधिपत्येन स्थितिसंवर्तविवर्तानां प्रवर्तनात् । एतच्चोक्तमेव कर्मणः सुखदुःखे चेत्यनेन ॥

अथ वा अथापीश्वरसेवाभिसंधयोक्तं हेतोरिति । हेतोरीश्वरस्यादिर्न चेदस्ति । प्रलयकालेऽपि तस्यानुपरतत्वेन माहात्म्यस्याभ्युपगमात् । फलस्य तत्कृतस्य सर्गादिलक्षणस्यादिः कुतो भवेत् । नित्यतया तत्कारणस्य सदा समर्थत्वात्सर्गादिकमपि नित्यमेव स्यात् । अतो नित्यसमर्थे तस्मिन् सर्गादेरादिरेव न स्यात् । ततः कथं सर्गस्यादावपि तस्य व्यापारो भवेत् ॥

अपि च यदसौ कर्ता स्यात्तदा नित्यत्वात्

कस्मात्सदा न कुरुते ।

सर्गादिकमिति शेषः । तथा हि यदि सदा विसर्गं करोति । तदा तत्कारणस्वभावतया[1] सदा तमेव कुर्यात् । एवं स्थितिसंहारयोरपि वक्तव्यं युगपदा सर्गादिक्रिया तस्य स्यात् । अत एव च हेतोरपरभावात् । न फलस्यापि विरामः । अन्त्यपूर्ववत् ॥

---

1 M.S. *tatkaraṇa*.

अथापि स्यात् । यदि नामासौ यदा समर्थस्वभावः । तथापि कदा चित्सहकारिवैकल्यान्न करोतीत्याह ।

न हि सोऽन्यमपेक्षत

इति । समर्थस्वभावो हेतुरीश्वरः । स्थैर्यस्यात् । नान्यं सहकारिणमपेक्षते । नित्यस्य समर्थस्वभावस्य सतस्तदपेक्षायोगात् । न हि नित्यतयाऽऽधेयातिशयस्य का चिदपेक्षा नाम[1] । विशेषोत्पत्तौ वा तदव्यतिरिक्तस्वभावस्य तस्याप्युत्पत्तिप्र[196a]सङ्गात् । व्यतिरेके वा विशेषादेव कार्योत्पत्तिः । तस्याकारकत्वं स्यात् । तदुक्तं

अपेक्षते परः कश्चिदि[2] ब्रुवीत किं च न ।
यदकिंचित्करं वस्तु किं केन चिदपेक्ष्यते ॥ इति ।

भवन्तु[3] वा तस्य सहकारिणः । तथापि ते नित्या वा स्युरनित्या वा । ये तावन्नित्याः परमाणुादयस्तेषां न सद्भाववैकल्यं संभवति । नापि तदायत्तसंनिधीनां संनिधानवैकल्यं । अनित्यानामपि तदायत्तोदयसंनिधीनां कुतो वैकल्यं नाम येन सहकारिवैकल्यान्न करोतीत्युच्यते । ततो नायमस्य परिहारः ॥ अत एवाह । तेनाऽऽह इत्यादि ।

---

1 Compare Sarvadarçana, p. 9 foll., Saḍdarçanasaṃgraha, p. 28.

2 So Saḍdarçana, p. 29; MS. has *apekṣata* (second hand *kṣyeta*) *paraḥ kāryaṃ yadi vidyeta kiṃ cana.*

3 MS. *bhavatu?*

तेनाकृतोऽन्यो नास्त्येव तेनासौ किमपेक्षतां ॥१२४

तेनेश्वरेणाकृतो य उत्पत्तिमांस्तेनाकृतः। सो नास्त्येव न विद्यते। अन्योऽपरो जगति। तेन कारणेन तदायत्तवृत्तीनां सहकारिणां सदा संनिहितत्वादसौ नित्यः कर्ता किमपेक्षतां। किमपेक्षमाणः कदा चित्कार्यं न कुर्यात्। इत्थं न का चिदपि तस्यापेक्षास्तीति सदा कार्यं कुर्वीत ॥

अथापि स्यात्। समवायि कारणमसमवायि[1] कारणं निमित्तकारणं चेति कारणचितयात्कार्यमुत्पद्यते। तदस्य निमित्तकारणत्वात्सामग्रीमपेक्ष्य कार्यं कुर्वतो नोक्तदोषप्रसङ्गः। इति पराश्रयमाशङ्क्याह। अपेक्ष[त] इत्यादि।

अपेक्षते चेत्सामग्रीं।

यदि नामासौ सदा सर्वकार्याणि कर्तुं समर्थः। तथाप्यपेक्षते सामग्रीं। न हि सामग्रीमन्तरेण सत्यपि समर्थे कर्तरि कार्यमुत्पद्यते। यथा किल पटोत्पादनसमर्थेऽपि तन्तुवेमादिकमन्तरेण न पट उत्पद्यते। तथा प्रकृतेऽपीति चेदाह।

हेतुर्न पुनरीश्वरः।

यदि सामग्रीसद्भावे करोति। तदभावे च न करोतीत्यभ्युपगम्यते। तदा पुनरीश्वरो हेतुर्न स्यात्। सामग्र्या एव

---

1 MS. *samavāya.*

कार्योत्पत्तेः । ततस्तानुपपत्तेः । तस्या भावाभावयोः कार्यस्य भावाभावदर्शनात् । न तु पुनरीश्वरभावाभावयोरिति । न सामग्रीकालेऽपि स परस्रूपेण कर्ता । स्वरूपं चास्य प्रागपि समर्थं तदेवेति कथं कदा चित्क्रियाविरामः ॥ यदप्युक्तं । कुविन्दादिवत्कदा चित्करोतीति । तदपि न युक्तं । यतः कुविन्दादयः प्रागसमर्था एव । पुनः पश्चात्तुर्यादिसामग्रीप्रतिलम्भादपूर्वसामर्थ्याधिगमात् । पटादिकार्यं कुर्वन्ति । अन्यथापि तेषामपि पूर्वं तत्सामर्थ्यसद्भावे तत्क्रियाप्रसङ्गो न निवर्तत इति साध्यविकलो दृष्टान्तः ॥ किं च सामग्रीजननेऽपि स एव कारणं । स च सर्वदा संनिहितस्वभाव इति । कथं कदा चित्सामग्रीवैकल्यमस्य स्यात् । अत एवोपदर्शयन्नाह ।

नाकर्तुमीश्वरः सामग्र्यां

इति । नाकर्तुमीश्वरः । नाक्रियायां समर्थः । सामग्र्यां सामग्रीविषये । सर्वकार्यक्रियायां समर्थत्वात्सामग्रीजन्मन्यपि नोदासितुं शक्नोति । अनयत्तु तर्हि सामग्रीमिति चेदाह ।

[न कर्तुं तद्भावतः ॥ १२५]

न कर्तुमपि सामग्र्यामीश्वरः । कुतः । तद्भावतः । तस्याः सामग्र्या अभावतोऽविद्यमानत्वात् । न चाविद्यमानस्वभावे वन्ध्यासुत इव किं चित्कर्तुं शक्यते । नीरूपत्वात् । यदाह[1]

नाभावस्य विकारोऽस्ति कल्पकोटिशतैरपि । इति ॥

1 See below 147.

भवतु नाम। सामर्थ्याभावे सत्येव [197a] कर्ता। तथापि किं सामर्थ्याभावेऽपि स्वयमनिच्छन्नेव करोति। आहोस्विदिच्छन्निति विकल्पौ। तत्राद्यं विकल्पमाश्रित्याह। करोतीत्यादि।

करोत्यनिच्छन्नीश्वरेत्परायत्तः प्रसज्यते।

करोति कार्यमभिनिर्वर्तयत्यनिच्छन्नभिलषन्[1]। ईश्वर ईश्वरः। चेन्नातं। परायत्तः प्रसज्यते। परायत्तः परतन्त्रः प्रसज्यते आपद्यते। सामर्थ्येनानिच्छतोऽपि कुर्वतः। तदधीनवर्तित्वप्रसङ्गात्। न च पारतन्त्र्यमनुभवत ईश्वरत्वं युज्यतेति प्रसङ्गात्[2]। द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह।

इच्छन्नपीच्छायत्तः स्यात्।

यदेच्छन् करोतीति पक्षः स्वीक्रियते। तदापि इच्छायत्तः स्यात्। इच्छासद्भावे कार्यव्यापारात्। तदभावे च व्यापारात्। तदपेक्षासद्भावात्। अतः

कुर्वतः कुत ईश्वरता॥ १९६

एवं कुर्वतः कार्यमभिनिर्वर्तयतः[3] सतश्च कुत ईश्वरता कुत ऐश्वर्यं॥ एतेन यदुक्तं केन चित्। बुद्धिमत्त्वादीश्वरस्य नेयं दोषः। बुद्धिमत्त्वो हि स्वयमनाभोगमात्रेणैव कार्यं कुर्यात्।

---

1 MS. *nivartayaty.*
2 MS. °*tvam uktam.*
3 MS. *abhinivarti.*

बुद्धिमांस्तु कर्तुमीप्सानोऽप्यनिच्छन्न करोति । इति वक्तव्यो-पालम्भ इति तदपि निरस्तं । तथा हि ता अपीच्छाः स्वसन्ता-नापत्तिवन्मनसा । किं न करोतीति स एव तस्योपालम्भः ॥ अपि च । यदि ता न सहकारिण्यः किं तासां वियोगेऽपि न करोति । अथ[ा]सहकारिवैकल्येऽपि कार्याकरणे सर्वदा तदापत्तेः । सहकारिण्यस्येत् । तथापि तद्भावेऽपि सर्वकार्यं किं न करोति । सहकारिणां वाकल्ये ग्रहणात् ॥ नैवमस्याग्रहण न कारकत्वमिति चेत् । तत्किमयं पररूपेण कारकः । तथा चेदकारक एव । न हि स्वरूपेणाकारकः कारको [197b] नाम । स्वरूपमप्यस्य निजग्रहणग्रहणवाच्यं । कार्योपयोगीति चेत् । अस्मिन्नानीमागन्तुकग्रहणिव्यपेक्षया । समर्थोऽयेष प्रज्ञत्या सहकारिणामसंनिधौ नैव कारक इति चेत् । मातापि सती प्रज्ञत्या वन्ध्येत्येतदपि तर्हि देवानां प्रियेण वक्तव्यमित्यास्तां तावत् ॥ अनित्यस्तु तद्वादिनां नाभिमतः । तथा च सत्यन्य-थाधारणस्वभावस्य कथमीप्सत्वमिति नेश्वरकार्यं जगदैश्चित्र्य-मिति सिद्धं ॥

यदि न बुद्धिमत्कर्तृकं जगत् । तर्हि नित्यपरमाणुपुञ्जमयं द्व्यणुकादिक्रमेणोत्थं क्षितितदपर्वतादिकं भवतित्याह । येऽपी-त्यादि ।

येऽपि नित्यानणूनाहुस्तेऽपि पूर्वं निवारिताः ।

येऽपि मीमांसकादिवादिनो नित्यानणून् । परमाणूनाह-

र्जगदैचित्र्यकारणत्वेन ब्रुवते । तेऽपि वादिनः पूर्वं । अंशा अप्यणुभेदेनेत्यादिना[1] परमाणुविचारसमये तन्निषेधाभिधानेन निराकृताः । अतो नित्यपरमाणुसंघातमपि नेदं जगत् ॥

एवमीश्वरकारणतां श्लोकार्धेनाभ्युपगम्य एव नित्यपरमाणुस्वभावतां च जगतो निरस्य तस्यैव तृतीयप्रकारस्य[2] समर्थनाय प्रधानपरिणामरूपतां निराकर्तुं सांख्यमतमुद्भावयन्नाह । सांख्या इत्यादि ।

सांख्याः प्रधानमिच्छन्ति नित्यं लोकस्य कारणं ॥ १२७

सांख्याः कापिलाः प्रधानं प्रकृतिरित्यपरनामधेयमिच्छन्ति मन्यन्ते नित्यं लोकस्य कारणं । तच्च नित्यमविनश्वरस्वभावं । लोकस्य सर्वस्य चराचरस्य जगतः कारणं परिणामरूपेण हेतुमिच्छन्ति ॥ किमिदं प्रधानं नामेति चेदाह । सत्त्वमित्यादि ।

सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणा अविषमस्थिताः ।
प्रधानमिति कथ्यन्ते विषमैर्जगदुच्यते ॥ १२८

सत्त्वं रजस्तमश्चेति । एते त्रयो गुणा अविषमं स्थिताः साम्यावस्थां प्राप्ताः । प्रधानमिति कथ्यन्ते । प्रधानमित्युच्यन्ते । एषां तावत्प्रकृत्यवस्था । विषमैर्जगदुच्यते । विषमावस्थां प्राप्तैः । पुनरेभिरेव गुणैर्जगदुच्यते । विश्ववैचित्र्यपरिणामः कथ्यते ॥ तथा हि तेषां प्रक्रिया । यदा पुरुषस्य

---

[1] See above, ix, 87.

[2] See above, p. 540, l. 10.

विषयोपभोगाकारमौत्सुक्यमुपजायते । तदा प्रकृतिः परिज्ञात-पुरुषौत्सुक्या पुरुषेण युज्यते । तदा पुनः शब्दादिसर्गरूपेण परिणतिमुपजनयति । तदायं क्रमः ।

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥[1]

अस्यायमर्थः । प्रकृतेर्महान् । प्रधानान्महान् । महानिति बुद्धेराख्या । ततो महतोऽहंकारः । अहमिति प्रत्ययः । तस्मादहंकाराद्गणश्च षोडशकः । षोडशक इति एकादश चेन्द्रियाणि[2] पञ्च तन्मात्राणि । तत्र पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्-पाणिपादपायूपस्थलक्षणानि । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रं त्वक् चक्षू रसनं घ्राणं चेति । उभयात्मकं तु मन इत्येकादश भवन्ति । पञ्च तन्मात्राणि पुनः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि । पञ्चभ्यः शब्दादिभ्यः पञ्च भूतानि भवन्ति । पञ्च भूतानि आकाशवायुतेजोजलपृथिव्याख्यानि ॥ आद्यप्रकृतिस्तु कारणमेव न कार्यं । महदहङ्कारौ शब्दादयश्च पञ्च कार्यं कारणं च । एकादशेन्द्रियाणि आकाशादयश्च पञ्च कार्यमेव न कारणं । पुरुषः पुनरुभयस्वभाववर्जित इति । यदाह ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः [198b] सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः । इति ॥[3]

---

1 Sāṁkhyakārikā, 22.

2 So MS.

3 Sāṁkhyakārikā, 3; MS. has ṣoḍaçakaç ca.

तच्च प्रधानमग्रेवकार्यग्रन्थिमवलेव त्रिगुणात्मकमेव कार्यं-मभिनिर्वर्तयति । कथमन्यथा तत्राविद्यमानं कार्यं वैश्वरूप्य-मुत्पद्यते । तथा चोक्तं ।

अग्रेषग्रन्थिग्रथिताप्रधानादेव वेवशात् ।
कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते तद्रूपा एव तत्त्वतः ॥
यदि तत्त्वमवेत्कार्यं कारणात्मनि ग्रन्थितः ।
कर्तुं तत्रैव शक्यं तत्तैरूप्यादिवदञ्जवत् ॥ इति ॥[1]

एवं किल प्रधानात्कार्यरूपेण जगद्विवर्तः प्रवर्तत इति कापिलाः ॥ तदेवं तत्सर्वमाकाग्रे विरचितचित्रमिव प्रतिभासत इति मन्यमानः सिद्धान्तवादी दूषयितुमाह । एकस्येति ।

एकस्य चित्रभावत्वमयुक्तं तेन नास्ति तत् ।

एकस्य सतः प्रधानस्य चित्रभावत्वं । सत्त्वरजस्तमो भेदेन त्रयात्मकत्वं । अयुक्तमसंगतं । तेन कारणेन नास्ति तत् । न विद्यते तत्त्रिगुणात्मकं प्रधानं । एकमनेकस्वभावमिति परस्परव्याहतमेतत् । अतस्तस्मिन्नपह्नवे सर्वं तत्कार्यमपाकृतं भवेत् ॥ मा भूदाम तदेकस्वभावं त्रिगुणात्मकं । गुणानां-सत्त्वरूपतः सन्तीत्याह । एवमित्यादि ।

एवं गुणा न विद्यन्ते प्रत्येकं तेऽपि हि त्रिधा ॥ १२९

एवमेव प्रधानवत् । गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपा न विद्यन्ते । ते

---

1 "The lost Rājavārttika has been a Sāṁkhya work in ślokas. Should these verses have been taken from it?" (Prof. R. Garbe).

ऽपि हि त्रिधा । त्रित्वात् । ते ऽपि गुणाः प्रत्येकमेकैकशक्तिभेदा त्रिप्रकाराः । तथा हि सर्वं त्रिगुणात्मकमिति ब्रुवतां प्रत्येकं गुणा अपि स्वरूपेण त्रिगुणात्मकाः प्राप्नुवन्ति । तथा सत्त्वा अपि त्रिगुणात्मकतया नैकस्वभावा विद्यन्ते ॥ यदा चैवं विचारयतो गुणा न सन्ति । तदा तद्विवर्तरूपाः शब्दादयो ऽपि [144a]न युज्यन्त इत्याह । गुणाभाव इत्यादि ।

गुणाभावे च शब्दादेरस्तित्वमतिदूरतः ।

गुणानां सत्त्वादीनां । अभावेऽसत्त्वे च । दूषणान्तरसमुच्चये चकारः । शब्दादेरादिग्रहणात्स्पर्शादिपरिग्रहः । अस्तित्वं सद्भावो ऽतिदूरतः सर्वथैव न युज्यते । कारणाभावे कार्यस्य सत्ताया योगात् । यदुक्तं ।

सुखाद्यन्वितमेतद्धि व्यक्तं व्यक्तं समीक्ष्यते ।
प्रसादतापदैन्यादिरूपस्त्रैकोपलक्षितः ।

इति तदपि न युक्तं । [1]यस्य सत्त्वादीनां सुखादिरूपतामुपपादयितुं तत्परिणामस्य रूपादिनो व्यक्तस्य सुखाद्यन्वयो हेतुत्वेनोक्तः सोऽपि नास्तीत्याह[1] । अचेतन इत्यादि ।

अचेतने च वस्त्रादौ सुखादेरप्यसंभवः ॥ १३०

अचेतने अजरूपे च । पूर्ववच्चकारः । वस्त्रादौ अचित्स्वभावे पटादौ । सुखादेरपि चिदात्मकस्य तादात्म्येनासंभवो ऽभावः ।

1—1 In the margin with reference to *dha* of the first hand; first hand *tad api na yuktam ity dha acetanetyādi.*

यतः सत्त्वरजस्तमांस्येव सुखादुःखमोहा उच्यन्ते। ते च गुणा न हि सन्ति। तत्कथं तच्च सुखाद्यो भवेयुः॥

अथापि स्यात्। न सुखाद्यात्मकतया पटादयः सुखादिस्वभावा उच्यन्ते। अपि तु सुखादेस्तदुत्पत्तेरित्याशङ्क्याह। तद्धेतीत्यादि।

तद्धेतुरूपा भावाश्चेन्नन्वभावा विचारिताः।

तस्य सुखादेर्हेतुरूपाः कारणस्वभावा भावा यद्यपि पटादयस्तेषामतं। ननु भावा विचारिताः। नामी पटादयोऽवयविरूपा नापि परमाणुस्वरूपा नापि त्रिगुणात्मकाः। एवं भावा विचारिता निरूपिता युक्तितः प्रतिभासमानानां मायावन्निःस्वभावत्वाच्च। तत्कथमेते भावाः सुखादिहेतुरूपा भविष्यन्ति॥ अपि च। व्यक्तस्य सुखादिस्वभावत्वे पटादय एव सुखादिजन्याः स्युरित्याह। सुखाद्येवेत्यादि।

सुखाद्येव च ते हेतुः।

पटस्यापि सुखाद्येव च। ते तव सांख्यस्य। हेतुः स्यात्। व्यक्तस्य सुखाद्यात्मकत्वात्। तथापि

न च तस्मात्पटादयः॥ १३१

यादिशब्दाच्चन्दनमाला[199b]दयः। विपर्ययः पुनरिहोपलभ्यत इत्याह। पटादेरित्यादि।

पटादेस्तु सुखादि स्यात्तदभावात्सुखाद्यसत्।

पटादेस्तु। आदिशब्दान्नाशादेः। पुनः। सुखादि स्यात्। आदिशब्दाद्दुःखादि भवेत्। तदभावात्तेषां पटादीनामभावात्। सुखाद्यसत्। पटादिकार्यत्वात् सुखाद्यपि न स्यादिति तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्सुखादेस्तत्कार्यत्वं॥ सत्त्वादिगुणात्मकतया यदपि सुखादीनां नित्यत्वमिष्टं। तदपि न सम्यगित्याह। सुखादीनां चेत्यादि।

सुखादीनां च नित्यत्वं कदा चिन्नोपलभ्यते॥ १३२

सुखदुःखमोहानां च। चकारो ऽधिकदोषविवक्षायां। नित्यत्वं ध्रुवत्वभावत्वं कदा चिन्नोपलभ्यते न दृश्यते। गुणानामेवासत्त्वात्तेषां नित्यत्वाद्ययोगात्॥ यदि च सुखादीनां नित्यत्वं स्यात्। तदा नित्यमुपलभ्येरन्नित्याह। सत्यामित्यादि।

सत्यामेव सुखव्यक्तौ संवित्तिः किं न गृह्यते।

यदि सत्यमवस्थितरूपाः सुखादयः। तथा सर्वदेति सदा तत्संवेदनं स्यात्। तत्स्वभावापरित्यागादिति वसुदाचार्यः। सत्यामेव सुखव्यक्तौ। एकदा भूतायां सुखव्यक्तौ सुखस्य नित्यत्वे सति। संवित्तिः किं न गृह्यते। सुखस्य संवेदनं सर्वदा किं न स्यात्। न च सर्वदा संवेदनमस्ति। तस्मात्कदाचिदनुपलभ्यमानं तन्नदा नास्तीति निश्चितमिति कथं

नित्यत्वं ॥ स्यादेतत् । सर्वदा अग्निरूप[त]यां स्यादेव दोषः । यदा पुनस्यादेव अग्निरूपतया अवगतं भवति । तदा न दोष इत्याह तदेवेत्यादि ।

तदेव सूक्ष्मतां याति स्थूलं सूक्ष्मं च तत्कथं ॥ १३३

तदेव अग्निस्वभावव्यक्तिं कृत्वा भावसमाश्रयात् । पश्चादनुपलब्धकाले सूक्ष्मतां [200a]याति दिवा गवयाणीवानुपलब्धस्वभावतां समाश्रयते । तदेतदसंगतं । कुतः । यस्मात्स्थूलं व्यक्तस्वभावं सत् सूक्ष्मं तत्कथं । अव्यक्तस्वभावं तन्तुवादि कथं । नित्यतया नानास्वभावतैकस्य न युक्तेति भावः ॥ अथापि स्यात् । एकदा परस्परविरुद्धयोरेकस्मिन्नयोगः । पूर्वधर्मनिवृत्तौ तु धर्मान्तरापत्तेर्न दोष इत्याह । स्थौल्यमित्यादि ।

स्थौल्यं त्यक्त्वा भवेत्सूक्ष्ममनित्ये स्थौल्यसूक्ष्मते ।

स्थौल्यमाविर्भावरूपतां त्यक्त्वा परित्यज्य । भवेत्सूक्ष्मं तिरोहितरूपं स्यात् । एवमभ्युपगमे सति । अनित्ये स्थौल्यसूक्ष्मते[1] । उत्पादविनाशाक्षीढत्वादभ्युपगते स्यातां ॥ भवतां नानानित्ये का क्षतिरित्याह । सर्वस्येत्यादि ।

सर्वस्य वस्तुनस्तद्धि नानित्यत्वमिष्यते ॥ १३४

सर्वस्य वस्तुनः । पञ्चविंशतितत्त्वलक्षणस्य तद्वत् । स्थौल्य-

---

1 MS. *sthūlasukṣmate.*

सुखवत् । किं नानित्यमभिप्रेयते । किमिति निरन्वयं-विनाशो न क्षीक्रियते ॥ अयमभिप्रायः । क्षौक्ष्यसुखज्ञानयोरपि निरन्वयविनाशादुत्पादमन्तरेण नाविर्भावतिरोभावौ युक्तौ । अन्यथा कथं चित्तेन चिद्रूपेणावस्थानात् । पूर्ववत्पुनरुपलब्धेः प्रसङ्गः । तद्वत्सुखादीनामपि । तस्मादवश्यं तयोर्निरन्वयविना-शादुत्पादौ[1] वाङ्गीकर्तव्यौ । यथा च तयोरेतौ भवतस्तथा-न्येषामपि विशेषाभावात्स्यातामिति ॥ किं च ! यदि क्षौक्ष्यसूक्ष्मतयोर्विनाशोत्पत्ती इष्येते । तदा सुखादीनामनि-त्यताप्रसङ्गः स्यात् । तथा हि तत्क्षौक्ष्यं सुखाद्भिन्नमभिन्नं वा स्यात् । तत्र यदि भिन्नं तदा तस्मिन्निवृत्तेऽपि पूर्ववत्सुखसंवेदनं स्यात् । न हि पटे निवृत्तेऽपि घ[200b]टस्यानुपलब्धिर्युक्ता । तत्र तदिति संबन्धकल्पनायामनवस्थानप्रसङ्गात् । न च सत्यपि संबन्धे ऽकारणस्य निवृत्तावन्यस्य निवृत्तिर्युज्यते । गोनिवृत्ता-विव तत्स्वामिनः । नापि सुखस्य तत्कारणं पटादेरेव सुखोत्पत्तेः । नापि तदपि कारणं सुखादिसमानकालत्वात्तस्य ॥ अथाभिन्न-मिति पक्षः । अथोच्यते ।

न क्षौक्ष्यं चेत्सुखादन्यत् ।

यदि क्षौक्ष्यं सुखादन्यद्भिन्नं न भवति । तदा ज्ञानसुख-मेव तत् । तदा

1 Second hand ; °dau n° ?

सुखस्यानित्यता स्फुटं।

तत्स्वभावतया सौख्यस्य निवृत्तौ सुखस्य विनिवृत्तेः सुखस्यानित्यता विनश्वरता स्फुटं निश्चितं॥ स्यादेतत्। यदि सर्वथा विनाशः स्यात्तदा सुखस्य पुनरुत्पत्तिर्न स्यात्। अत्यन्तासतो गगनोत्पलवदुत्पादायोगात्। इति परमतमुपदर्श्यदूषयन्नाह। नासदित्यादि।

नासदुत्पद्यते किं चिदसत्त्वादिति चेन्मतं॥ १३५

यत्सर्वथा कारणात्मन्यविद्यमानं तन्नोत्पद्यते। यथा गगनाम्भोरुहं। तथा चान्यदपि यदि स्यात्। तदा नोत्पद्यते। अतो नासदुत्पद्यते किं चित्। नात्यन्तासत्स्वभावमुत्पद्यते किं चित्। कुतः। असत्त्वादभावात्। इति चेन्मतं। एवं यदि संमतं। तदा नैतदभ्युपगन्तव्यमित्याह। व्यक्तस्येत्यादि।

व्यक्तस्यासत उत्पत्तिरकामस्यापि ते स्थिता।

व्यक्तस्यासतः। प्राक् प्रागवस्थायामविद्यमानस्य व्यक्तस्य पश्चादुत्पत्तिरित्यादेः। अनभिज्ञाविनोऽपि ते तव सदुत्पत्तिवादिनः स्थिता आपन्ना। अन्यथा प्रागपि तस्य सद्भावे पश्चात्। पूर्वमपि तदुपलब्धिप्रसङ्गः। यथा व्यक्तस्यासत उत्पत्तिरुक्ता तथान्यदा[201a]पि स्यात्तदा न विद्यते किं चित्॥

अपि च। सत्कार्यवादिनः कारणावस्थायां कार्यसद्भावादिदमपि दूषणमपरमापद्यत इत्याह। अन्यादित्यादि।

अन्नादो ऽमेध्यभक्षः स्यात्।

अन्नमत्तीत्यन्नादो ऽशुभचक्षः। अमेध्यभक्षः स्यात्। अशुचिभोक्ता भवेत्। कथं।

फलं हेतौ यदि स्थितं ॥ १३६

कार्यं यदि कारणे सत्त्वभावं। तथा हि। कार्यममेध्यमशुचि। तच्चावस्थायामेव सत्कार्यवादिनो विद्यते। दृश्यत्वाच्चक्षुषा ग्रहणमाश्रयते भवतः। किं च। दृढमपि सत्कार्यवादिनः प्रबन्धान्तरमाश्रयन्नाह। पटार्थेऽपीत्यादि।

पटार्थेऽपीव कार्पासबीजं क्रीत्वा निवस्यतां।

फलं हेतौ यदि स्थितमिति संबन्धः। कार्पासबीजे कारणे भविष्यतः पटस्य कार्यस्य सद्भावात्। पटस्यार्थेऽपि मूल्येन कार्पासबीजं क्रीत्वा गृहीत्वा निवस्यतां परिधीयतां ॥ अथापि स्यात्। यदि नाम परमार्थतः कारणे कार्यमस्ति। तथापि नायं संवृत्यविद्यातिमिरोपहतलोचनः सांव्यवहारिको लोकः पश्यतीत्याशङ्क्याह। मोहादित्यादि।

मोहाच्चेन्नेक्षते लोकः।

मोहादज्ञानात्। यद्यपि वस्तुतत्त्वं नेक्षते न पश्यति लोकः। ततो मोहदोषप्रबद्धः। चेद्यदि। यतु

तत्त्वज्ञस्यापि सा स्थितिः ॥ १३७

यदि नाम न लोकोऽपश्यंस्तथा व्यवहारं करोति । तत्त्वज्ञस्य तु युज्यते । न चैवं यतस्तत्त्वज्ञस्यापि । कारणे कार्यमस्तीति परमार्थवेदिनोऽपि । सांख्यस्य सा स्थितिः । सैव सर्वसांव्यवहारिकजनसाधारणी व्यवस्थितिः । तेऽपि दृश्यन्ते ऽभक्षणादिषु प्रवर्तमानाः । कर्पासबीजं पटार्थिनः परिहरन्तः ॥ नाप्ययमस्य परिहारो युज्यत इत्याह । लोकस्येत्यादि ।

लोकस्यापि च तज्ज्ञानमस्ति कस्मान्न पश्यति ।

लोकस्य सांव्यवहारिकजनस्यापि तज्ज्ञानमस्ति । येन कार्ये कारणेऽस्तीति प्रतिपद्यते । न तत्त्वज्ञस्यैव । तथा हि कार्यं दृष्ट्वा कारणेऽस्तीति निश्चय उभयोरपि तत्त्वज्ञस्य लोकस्य [च] साधारणः । अतो लोकः कस्माद्धेतोर्न पश्यति ॥ तस्य लोकस्यादर्शनकारणमिति वक्तव्यं । लोकस्य दर्शनमप्रमाणमिति चेत् । अत्राह । लोकेत्यादि ।

लोकाप्रमाणतायां चेत् ।

लोकस्य सांव्यवहारिकजनस्याप्रमाणतायां तज्ज्ञानस्याप्रामाण्ये

व्यक्तदर्शनमप्यसत् ॥ १३८

व्यक्तस्याविर्भूतस्वरूपस्य संदर्शनं । तदप्यसत् । अप्रमाणं स्यात् । न तस्मादस्तुतत्त्वव्यवस्था प्राप्नोति । एतच्चास्माभिरित्थमेव । सर्वसांव्यवहारिकप्रमाणानां परमार्थतो ऽप्रमाणत्वात् ।

तथा च भवतो ऽप्यस्त्यत्यन्तनिषेधः ॥ एवं च परिनिष्ठितः कापिलः सिद्धान्तवादिनो ऽपि साधारणदूषणमाचष्टयजाह । प्रमाणमित्यादि ।

प्रमाणमप्रमाणं चेन्नन्वेतन्मृषा ।

यदि प्रमाणमपि परमार्थतः प्रमाणं न भवतीति भवतां पक्षः । ननु तन्मृषा । प्रमाणस्याप्रामाण्ये तन्मृषा तेन प्रमाणेन परिच्छिन्नं मृषा ऽलीकं प्राप्नोति । किमतः स्यात् ।

तत्त्वतः शून्यता तस्माद्भावानां नोपपद्यते ॥ १३९

यदि प्रमाणस्याप्रामाण्ये तन्मृषा । तदा येयं भावानां धर्माणां तत्त्वतः परमार्थतः शून्यता । सर्वधर्मनिःस्वभावता तस्मात्प्रमाणाच्चिन्तिता । सापि नोपपद्यते । न संगच्छते । सर्वप्रमाणोपदर्शितस्य मृषार्थत्वात् । सापि सर्वधर्मनिःस्वभावता तद्विचारकप्रमाणोपदर्शितैवेति समानो न्यायः ॥ अत्र परिहारमाह । कल्पितमित्यादि ।

कल्पितं भावमस्पृष्ट्वा तद्भावो न स्पृश्यते ।

क[202ᵃ]स्मात्कल्पितं समारोपितं भावं धर्ममस्पृष्ट्वा कल्पनामबुद्ध्वा ऽनवलोक्य तद्भावो न स्पृश्यते नावगम्यते । तथा हि घटमारोपितरूपेण परिकल्प्य तत्संबन्धितया घटाभावं प्रतिपद्यते लोकः । घटस्य विचारेण लोकप्रसिद्धेनैव यदा न किं चिद्वस्तुरूपमवतिष्ठते । तदा तदभावः । तद्विपर्ययरूपः । उत्तरो न कश्चित् । तदेवोपदर्शयन्नाह । तस्मादित्यादि ।

तस्माद्भावो वृथा यो हि तस्याभावः स्फुटं वृथा ॥ १४०

यस्मात्कल्पितभावविवेकेनाभावो गम्यते । तस्माद्भावो वृथा । अवस्तुभावो यः । तस्याभावः स्फुटं वृथा । तच्च निःस्वभावत्वं भावस्याभावो विरुद्धः स्फुटं लिखितं वृथा । अवस्तुः । तस्यापि परिकल्पितरूपत्वात् । एवं च भावाभावयोः परिकल्पितरूपत्वे सर्वधर्मनिःस्वभावतैवावतिष्ठते । पुनरिदमेवोपसंहारव्याजेन विशदयन्नाह । तस्मात्स्वप्न इत्यादि ।

तस्मात्स्वप्ने सुते नष्टे सो नास्तीति विकल्पना ।

यस्माद्भावाभावौ कल्पनोपस्थापितत्वान्मृषार्थौ । तस्मात्स्वप्ने मिथ्याज्ञानचित्तावस्थायां उत्पन्नविनष्टे सुते पुत्रे सति । स पुत्रो नास्तीति [वि]कल्पना । तद्भावविकल्पः । किं करोति ।

तद्भावकल्पनोत्पादं विबध्नाति ।

तच्च सुतस्य भावः । तस्याक्षितं । तच्च कल्पना यस्यारोपः । तदुत्पादं उत्पत्तिं । तं विबध्नाति[1] । निषेधयति । तथैव तर्हि सेति चेत् । न ।

वृथा च सा । १४१

कल्पना । तद्भावकल्पनां विबध्नात्यपि वृथा । अलीकसुतस्य[2] स्वप्नेऽसुतत्वाभिनिवेशत्वात् ॥ अथवा सत्याभिमत एव सुते स्वप्ने

---

[1] Sic. MS. [2] MS. *alikāsutasya.*

नष्टे सर्वमेतद्योजयितव्यं ॥ एवं सर्वधर्माणामुत्पादनिरोधौ कल्पनोपदर्शितौ द्रष्टव्यौ ॥

एतदुक्तं भवति । यथा स्वप्नोपलब्धस्य वस्तुन उत्पत्तावनिरुद्धस्यापि [202b] कल्पनोपदर्शितौ भावाभावौ न परमार्थसन्तौ । अथ च कल्पनया व्यवहारगोचरमुपगतौ प्रतिभातः । न च सा कल्पनाऽसत्यार्थविषयतयाप्रमाणं । तद्विषयस्य परमार्थतो निःस्वभावत्वात् । तथैव आद्यग्राह्यानुपलब्धयोरपि भावाभावयोर्व्यवहारपथमुपगतयो[ः] कल्पनाप्रतिपादितयोर्व्यवस्था । इति तस्या अप्रामाण्येऽपि न सर्वधर्मनिःस्वभावता विघटते । यदाह [नागार्जुनस्तुतिस्तवे] ।

उत्पन्नस्य क्षितो नष्ट उक्तो लोको ऽर्थतस्त्वया ।
कल्पनामात्रमित्यस्मात्सर्वधर्माः प्रकाशिताः ।
कल्पनाप्यसती प्रोक्ता यथा शून्यं विकल्प्यते ॥

इति सर्वं समञ्जसं ॥ एवमहेतुभूतस्वभावेश्वरप्रधानकर्तृत्वं[1] जगतो निराकृत्य नाप्यहेतुत[2] इत्यस्यार्थं प्रसाध्योपसंहरन्नाह । तस्मादेवमित्यादि ।

तस्मादेवं विचारेण नास्ति किं चिदहेतुतः ।

यतः स्वभावादिसंभूतं न किं चित्कार्यमुपपद्यते । तस्मादेवं विचारेण समनन्तरनिरूपणेन नास्ति किं चिदहेतुतः ।

---

[1] Second hand °*sam evamamahetu*°; first hand °*saṃ visamahetu bhūta*°.—Perhaps *viṣama*, see Madhyamakavṛtti, p. 10, l. 11.

[2] See above ix, 116 *ad finem*.

स्वभावादेरहेतुतो ऽकारणाज्जातं किं चित्कार्यं नास्ति न विद्यते। उपलक्षणं चैतत्। पुरुषकालादिद्वितत्वमपि नास्ति। तेषामप्यहेतुत्वात्। अतो नाप्यहेतुत इति सिद्धं॥ ननु यदि नाम स्वभावेश्वरप्रधानादेरहेतुतो न किं चिदस्ति। तथापि परिदृष्टकारणादेव परमार्थत उत्पत्स्यते। तत्कथं सर्वधर्माणां निःस्वभावता सेत्स्यतीति परानयमाशङ्क्य।

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां।

इति कोटित्रयं समर्थयमानाह। न च व्यस्तेत्यादि।

न च व्यस्तसमस्तेषु प्रत्ययेषु व्यवस्थितं॥ १४२

न च नैव व्यस्तसमस्तेष्विति व्यस्तेषु समस्तेषु च। तच्च न च व्यस्तेषु। एकैकशः स्वतः परतश्चेति। नापि समस्तेषु। द्वाभ्यां स्वप[203ᵃ]राभ्यां। प्रत्ययेषु कारणेषु। व्यवस्थितं उत्पादरूपतया प्रतिष्ठितं किंचित्॥

तच्च न तावत्स्वतः स्वभावाद्भावा[1] उत्पद्यन्ते। उत्पादात्पूर्वं तच्च स्वभावस्याविद्यमानत्वात्। कुत उत्पद्यन्तां। उत्पन्ने च तस्मिन् सत्यपि स्वरूपे तस्यापि निष्पन्नत्वात् किमुत्पद्यन्तां[2]। अपि च। स्वत एव जन्मनि जातस्यैव पुनर्जन्म स्यात्। न च तद्युक्तं। स्वतश्च कारकायोगात्। जातस्य पुनर्जन्मनि बीजादीनामेवावश्यं प्रकल्पनीयतापत्तेः कदा चिदुत्पत्तुमवकाशं लभेरन्।

---

[1] MS. *svato svabhāvā utpadyante.*

[2] MS. *utpadyatām.*

न चैतदभ्युपगच्छतो ऽपि लोकत एव बाधामनुभवसिद्धिपथमुपयाति । बीजादेरङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात् । न च बीजाङ्कुरयोरैक्यं । उभयोरपि भिन्नरूपपरसवीर्यविपाकत्वात्[1] । स्वभावजन्यत्वे च कस्य चिदुत्पत्तिरेव न स्यात् । इतरेतराश्रयत्वात् । तथा हि यावत्स्वभावो न भवति तावदुत्पत्तिर्न स्यात् । यावच्चोत्पत्तिर्न भवति तावत्स्वभावो न स्यात् । इतरेतराश्रयत्वं । तस्मान्न स्वतः किं चिदुत्पद्यते ॥

नापि परतः । परतो हि जन्यमानेऽङ्कुरे शालिबीजादपि कोद्रवाङ्कुरस्योत्पत्तिप्रसङ्गः । शालिकोद्रवयोरपि च कोद्रवाङ्कुरापेक्षया परत्वमविशिष्टं । सर्वस्य वा जन्य सर्वतो भवेत् । सर्वेषां परस्परं परत्वाविशेषात् ॥ अथ यदि नाम परत्वमविशिष्टं । तथापि कार्यकारणयोरन्योन्यजन्यजनकभावस्य नियामकत्वान्न सर्वस्योत्पत्तिरिति चेत् । न । अनुत्पन्ने हि कार्ये । कस्मिन्[2] पुनरस्य प्रक्रिरिति वक्तव्यं । उत्पन्ने च कार्ये कारणस्याभावात्कस्य प्रक्रिरिति वक्तव्यं । [203b] न च कार्यकारणयोरसमानकालतया जन्यजनकभावप्रतिनियमो ऽपि कश्चित् ॥ अत एवैकसंततिप्रतिनियमो ऽपि न युक्तः । कार्यकारणसमयरेव संततेरभावात् । तस्य चैकक्षणानवस्थानात् । ज्ञेयं संततिर्नाम । पूर्वापरक्षणप्रवाहस्य च कल्पनासमारोपितत्वात् । नास्ति संततिर्वास्तवी । एतेन सादृश्यमपि नियामकमिह निरस्तं ।

[1] Compare Sarvadarçana, p. 16, l. 22.

[2] First hand *hasya*; second hand *kasmi*.

दृति न किं चित्केन चिदेकमंततिपतितं सदृग्रं वा जन्यजनकभावनियतं वास्ति । जन्यजनकभावस्त्वेव चाच चिन्त्यत्वात् । कथं तेनैव परिहारः । तस्मात्परतो ऽपि न कस्य चित्संभवः ॥

नापि द्वाभ्यां प्रत्येकपक्षोक्तसर्वदोषप्रसङ्गात् । प्रत्येकं च द्वयोरग्रक्रयोर्मिलितयोरप्यसमर्थत्वात् । न ह्येकेनान्धेनादृष्टमार्गो बहुभिरपि द्रष्टुं शक्यते । प्रत्येकं वा सिकतास्नेहदानासमर्था मिलिता ऽपि तत्समर्था भवन्ति । तस्मादुभयपक्षप्रतिपादितदोषप्रसङ्गात् । द्वाभ्यामपि न कस्य चिदुत्पत्तिसंभवः ॥

दृति स्वपरो[भ]यजनितमहेतुजनितं वा तत्त्वतो न किं चिदस्ति । तस्मात्परमार्थतोऽनुत्पन्नानिरुद्धस्वभावं मायमरीचिप्रतिबिम्बप्रति[श्रुत्का]समं[1] प्रतीत्यसमुत्पन्नं स्वभावशून्यमेव सर्व विश्वमाभासते ॥ न तु पुनरिदं प्रत्ययतामात्रं सांवृतमिह निषिध्यते । यदुक्तमत्र भगवता ग्राखिस्तम्बसूत्रे । तत्र कथं प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति । इहोक्तं भगवता । [2]य इमं प्रतीत्यसमुत्पादं ततनमिमं निर्जीवं यथावदविपरीतमजीवमजातमभूतमकृतमसंस्कृतमप्रतिघमनालम्बनं शिवमभयमनाहार्यमव्ययमव्युपशमस्वभावं पश्यति । स धर्मं प[204a]श्यति । यस्तु । एवं ततनमिमं निर्जीवमित्यादि पूर्ववत् । यावदव्युपशमस्वभावं पश्यति । सोऽनुत्तरधर्मशरीरं बुद्धं पश्यति । आर्यधर्माभिसमये

[1] Ex conjectura

[2] See above ix 15.

[3] MS. -amyak

ASIATIC SOCIETY OF

Nyāyabindupūrvapakṣa, Vol. I, Fasc. 1-2; Vol. II, Fasc. 1-2 @ /10/ each Rs. 3
Nyāyabindupūrvapakṣa, Fasc. 1 @ /10/ each 1
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa, Vol. II, Fasc. 1-5 @ /10/ each 3
Nyāyasāra 3
Padumāwati, Fasc. 1-6 @ 2/ each 12
Prākṛita-Paiṅgalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each 4
Prākṛta Lakṣaṇam, Fasc. 1 @ /1/6 each 1
Parāçara Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-6, Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each 12
Parāçara, Institütes of (English) @ 1/- each 1
Parikṣamukha Sutram 1
Prabandhacintāmaṇi English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each 3
Rasarṇavam, Fasc. 1-3 3
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1 0
Saddarśana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each 1
Samaraicca Kaha, Fasc. 1-4, @ /10/ each 2
Sāṃkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each 2
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each. 3
Six Buddhist Nyaya Tracts 0
Śrāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each 3
Suçruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each 1
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each 2
Sundaranandam Kavyam 1
Suryya Siddhanta, Fasc. 1-2 @ 1-4 each 2
Syaiṅika Sastra 1
*Taittreya Brahmana, Fasc., 11-25 @ /10/ each 9
*Taittiriya Saṃhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each 11
*Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each 6
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-10 @ /1/4 12
Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-10; Vol. III, Fasc. 1-2; Vol. IV, Fasc. 1; Vol. V, Fasc. 1-5; Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each 24
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Vol. I, Fasc. 1-4; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each 3
Tattva Cintamani Didhiti Prakas, Fasc. 1-4, @ /10/ each 2
Tattvārthādhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ 1
Tirthacintamoni, Fasc. 1-3, @ /10/ each 1
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ 1
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/ 3
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each ... 6
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- 6
Vallāla Carita, Fasc. 1 @ /10/ 0
Varṇa Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ 3
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II, Fasc. 1-7; @ /10/ each ... 6
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1 @ /10/ 5
Ditto Vol. II, Fasc. 2-4, @ 1/4 3
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each 4
Vrhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ 3
Yogaśāstra, Fasc. 1-3 3

Tibetan Series.

Amarakosah 2
Bauddhastotrasangraha, Vol. I 2
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4, @ 1/- each ... 4
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. 1 1
Pag-Sam S'hi Tin, Fasc. 1-4 @ 1/- each 4
Rtogs brjod dpag bkhri S'iñ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9 @ 1/- each 18
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each 14

Arabic and Persian Series.

Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/- 4
Ain-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each 22
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-6, Vol. III, Fasc. 1-5, Index to Vol. II, @ 2/- each 36
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1-27 @ 1/8/ each ... ... RR
Akbar...

Asiatic Society of Bengal, Fasc. 1-3 @ 1/- each ...	Rs. 3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/ each	31	8
Farsi Names, Fasc. 3	1	0
Farnang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	21	0
Fihrist-i-Tusi, or Tusy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Hadiqatu'L, Haqiqat, (Text & Eng.)	3	8
History of Gujarat	1	0
Haft Asmán, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ /12/ each ...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	7	8
Iqálnamah-i-Jahángiri, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Isábah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	51	0
Mu'ajir-i-Rahimi, Part I, Fasc. 1-2 @ 2 each	4	0
Maásir-ul-Umará, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each ...	35	0
Ditto (Eng.) Vol. I, Fasc. 1-2, @ 1/4/ each ...	2	8
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila, Fasc. 1-2	2	0
Muntakhabu-t-Tawarikh, Fasc. 1-15 @ 10/ each	9	6
Ditto (English), Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 8 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/- each	16	0
Muntakhabu-l-Lubáb, Fasc. 1-19 @ /10/ each...	11	14
Ditto Part 8, Fasc. 1-2 @ 1/- each	2	0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1	0	10
Nisámi's Khiradnámah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ /12 each ...	1	8
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khán Khanan ...	1	0
Qawaninu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut.-Col. D. C. Phillott ...	5	0
Riyázu-s-Salátin, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/-	5	0
Tadhkira-i-Khushnavisán	1	0
Tubaqnat-i-Nasiri (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	14	0
Ditto Index	1	0
Tárikh-i-Firúz Sháhi of Ziyáu-d-dín Barni, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Tárikh-i-Firúzsháhi, of Shams-i-Siráj Aif, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	3	0
The Mabani 'L Lughat: A Grammar of the Turki Language in Persian	1	8
Tuzuk-i-Jahángiri (Eng.) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Wis o Rámin, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /10/ each ...	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

Asiatic Researches. Vols. XIX and XX @ 10/- each	20	0
Proceedings of the Asiatic Society from 1875 to 1904 @ /8/ per No.		
Journal of the Asiatic Society for 1875 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16) @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members.		
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
Journal and Proceedings, N.S., 1905, to date (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.		
Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	3	0
Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910 ...	8	0
Moore and Hewitson's *Descriptions of New Indian Lepidoptera*, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to, @ 6/- each	18	0
Kaçmiraçabdámrta, Parts I and II @ 1/8/	3	0
Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmani, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ...	10	0